

П143445

КС817

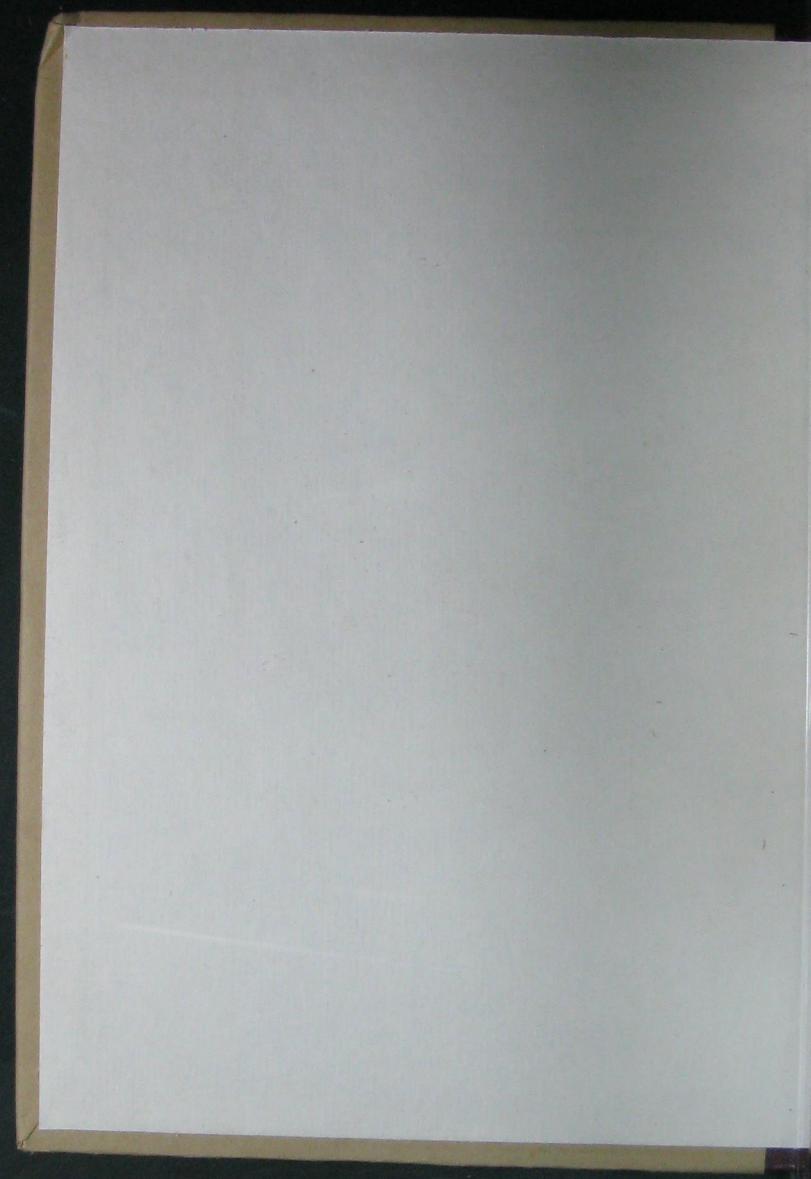
ЧЕРВОНІ ШЛЯХИ

1930

Поезії: І. Калянніков, В. Алешико,
П. Кононенко, Л. Дмитерко.
Проза: Я. Качура — *Ольга*. Т. Оріслю —
Штурм хуторів. М. Йогансен — *По-
дорож до Дагестану*. Жозеф Кессель —
Мері з Корка. Нарис: І. Багмут —
У Корейському колгоспі. Статті:
П. Демчук — *Філософська мудрість
сучасної буржуазії*. А. Музичка — *Твор-
ча метода Валер'яна Підмогильного*.
М. Кодацький — *Нотатки до біогра-
фії Блакитного*. Євг. Ненадкевич —
*„Камінний Господар“ Лесі Українки
в перспективі соціально-стилістич-
ної еволюції Дон-Жуана*. В. Держа-
він — *Наші переклади з західніх класи-
циків та потреби сучасного читача*.
Г. Н-ін — *В. В. Флеровський-Берві*.
Г. Шп.терс — *Математика в будів-
ництві соціалізму*.

№ 10

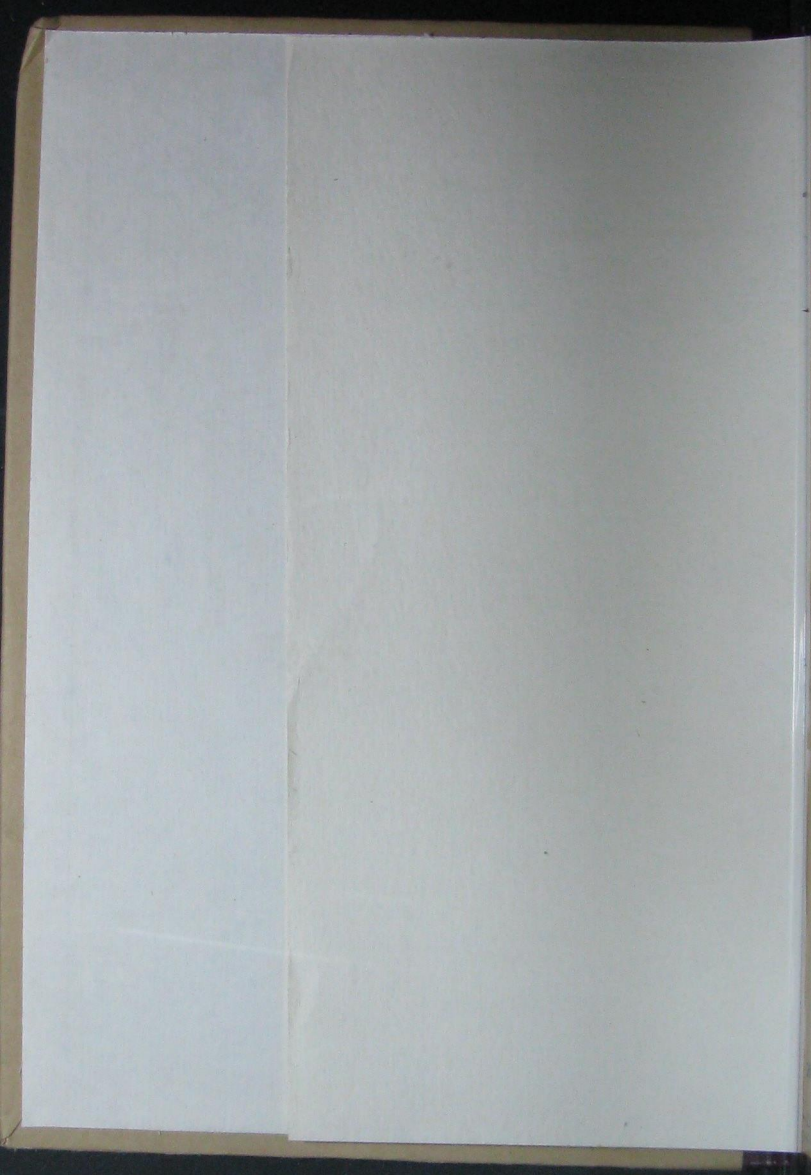
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

IX

RECEIVED
MAY 1930
3775

1930

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 10

(89)

1939

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА
Київ. № 173775

ЖОВТЕНЬ

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

1939

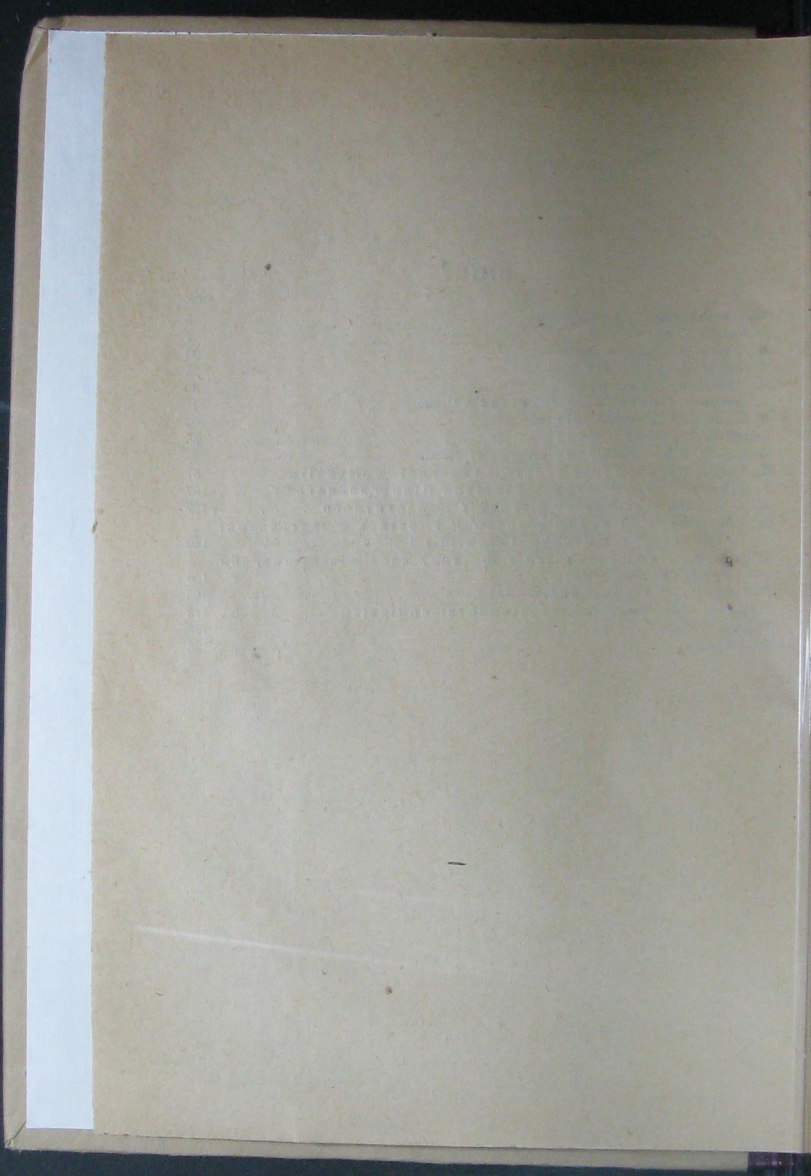
Відомості про авторів
власних видань в „Друкарстві
Хар. Преси“, друковані по
заявці, на основі поданої
Української Книжкової Палати

248671

ЗМІСТ

	стор.
Іван Калюніков. Темпи. Поезія	5
Я. Качура. Ольга. Роман	7
В. Алешко. Супряга. Поезія	23
Т. Орісіо. Штурм хуторів	25
Л. Дмитерко. Гасло. Поезія	39
М. Йогансен. Подорож до Дагестану. Нарис	41
П. Кононенко. Оборона. Поезія	63
Joseph Kessel. Мері з Корка	65
Ів. Багмут. В Корейському колгоспі. Нарис	77
П. Демчук. Філософська мудрість сучасної буржуазії	81
А. Музичка. Творча метода Валеріяна Підмогильного	107
М. Кодацький. Нотатки до біографії В. Блакитного	122
Є. Ненадкевич „Камінний Господар“ Л. Українки в перспективі соціально-стилістичної еволюції Д. Жуана	140
В. Державін. Наші переклади з західних класиків та потреби сучасного читача	160
Г. Н.-Ін. В. В. Флеровський-Берві	169
Г. Шпітерс. Математика в будівництві соціалізму	173
Хроніка	176
Бібліографія	188

ІВАН КАЛЯННИКОВ

ТЕМПИ

Я чую крові
дзвін важкий —
різець схопили
дві руки
аж на долонях —
риси жил напружились
І от біжить
прискорюючи
рух,
по цеху
металевий
гук.
І я схиляюся
униз,
а низом
дзвонить
синій бризк,
скажено крутиться
деталь.
Я пальцями
беру
металь
і відчувають
нерви
рук
веселу
металеву
гру.
Я чую крові
хід тугий —
різець
накреслює круги
і на золочених
витках
мов
здрігається рука.
Напружене
своє
лице
до мене

повертає
цех.
Зробити
треба цю деталь,
сьогодні ж —
це одна мета,
довести
мушу я
усім:
за дві
години,
а не
сім,
ми зробимо,
ми зробим
те
коли
у русі
тільки
темп.
Крізь цех
я бачу:
далечінь
швидкий
по рейках
потяг
мчить,
під ним
— вгинаються
мости
і дим
зривається
густий,
і кострубатий
гук іде
музикою
в блакитний день.
Для нього
я пустив
верстат —

і мрія
в дійсність пророста,
останні
стружки
вниз
летять —
підойму виточив.

І я

завдання

виконав

на сто.

Робота —

стоп.

1930 р. Харків

Підходить майстер:

„Це ось — да - а!“

Аж в руднях
загула руда
і відгукнувся
Дніпрельстан.
Проміння
впало
на верстат,
в руках
блищить
нова
деталь

мета!

Я. КАЧУРА

ОЛЬГА

РОМАН

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Де Ольга причетна до гасла: „Долой Сокола і Бубліка, да здоровуєт республіка“...

Ольга — гімназистка. З притаманною всім селянкам цікавістю обмацувала полаковані школярські лави. Задивлялася на величезні мапи, малюнки, коштовні позолочені портрети і тремтіла, бо ніколи ще не бачила таких речей. Затискала очі щойно входили до класи вчителі в казенних уніформах. Вони заступали їй колишнього, грізного Саваофа. Серед гомінливої отари плеканих міських панят Ольга виглядала, як сільське, занежане ягня. Перша зима вдарила по ній як грім. У сільській школі вона вміла вирізнятися, а тут... Ніхто не закликав її до свого товариства. Ольга ходила самотня, здалеку спостерігаючи веселість „паненят“. Якось раз дотепниця всієї класи „прокурорша Аня“ підійшла й на глум усім спитала.

— Слушай ти есдечка, да? Мой папа всех таких, как ты, в тюрьму сажает. —

Відтоді не стало Ольжиного прізвища. Школярські лави підхопили нове назвисько.

— Есдечка — тютя!

— Есдечка — цюця!

Ольга, заціпивши зуби, тамувала самолюбство. Що їй до цих тонконогих паненят? Батько наказав учитися і — край. Зосереджена на одній думці, завсіди понура — вона вчилася. Книжки й відлюдність — дві прикмети, що занотував собі наступний рік.

— А ти, дитинко, не вбивайся — вболівала баба Козачиха. Так не можна: одній душі перевчити всю науку... Треба всім потрошки, бо то хліб, — повчала сьєю люблену пансіонерку. На це Ольга тільки посміхалася.

— Я хочу знати все.

На лекціях її цікавість часом переборщувала міру. Тоді вчителі знижували плечима.

— Як? Чому в селі мужича мова й чому в місті панська? — Тому що... Не псуєте собі голови дурницями! — І Ольга знову залишалася відлюдною.

Незвичайний випадок збудив ледачу Ольжину фортуна. Сталося на лекції з руської мови.

— Хто зробив таке паскудство? — Люто допитував Сскіл. Його діагоналеві штани виблискували проти сонця підозрілою рудою плямсю. — Хто це зробив?

Ольга з особливим задоволенням спостерігала Соколову лютість. Тремтіли „кондуїтники“.

— Ніхто не признається? — Добре! Уся класа без обіду!

Аудиторія захвилювалася. Паненята всі хотіли їсти. Кількоро несталих рук піднесли по два пальці.

Тоді встала Ольга. Нічого, крім призи́рства, в неї до цих паненят нема, всі вони заячі душі. Обвела очима всіх і...

— Я зробила — мовила спокійно.

„Кондуїтники“ полегшено зідхнули.

— Ви зробили? — здивувався Сокіл. Покривати винних — але брати їх вини на себе... Хтось захоплено гукнув з „камчатки“.

— Молодця, есечка!

Сокіл почекав доки не вийшли всі. Стояв умисно, ніби сподіваючись на щось, а проти нього Ольга, вперта і понура, сиділа — ні згук. Тоді вийшов залишивши за собою навстіж одчинені двері... Кінець дня. Вшухали коридори. Обидва гімназійні поверхи повелі замирати. Ось пройшла подвір'ям, через парк, остання ватага зайдиголів з сільсько-господарської школи. Тимко, гімназійний сторож, ув останнє обійшов усі приміщення.

— Без обіду залишилися, баришня? На довго? Аж на п'ять годин? Ова! Доведеться мені вести вас додому... Вчіться, вчіться! Я б сидів по десять, та мій казанок не варить. А ви з панських, чи мужичка? Видно, що мужичка. Вчіться. Для простонародді наука, то велике діло: вивчитесь на писариху, чи на матушку. Таким хлібом карай боже всякого хрищеного!

Тимко наговорився й пішов геть. Ольга знову залишилася самотна. Торік вона так само, як і дід Тимко, гадала, а тепер... Інші думи опалили зосереджене чоло. Болізно морщила брови. Намагалася збагнути щось.

— Ольга Коваль! — Здригнулася. Перед нею стояв Сокіл і дивився просто в вічі.

— Признайтеся, це ви зробили?

Не сказала. Тільки повернула голову, немов одкинула серпанок своїх дум і тихо поспитала.

— Юрію Максимовичу, що таке есечка?

— Ідть додому — мала відповідь.

А Сокіл похопився до вікна, бо дуже любив бачити, як облітає в паркові осінь листя. На вулиці відбулася сердечна зустріч. Щebetали вдячні паненята. Вони ледь упросили Ольгу взяти смачного „Наполеона“. Прокурорша Аня в захваті, з своєю ласки, обіцяла:

— Ти прості мене Ольоль. Тепер мой папа нікогда тебя не тронет, нікогда...

Ольга тамувала радість перемоги. Паненята не повинні про це знати. Досить, що вони два роки з неї глузували... Взяла з собою Едю Янсон, що так само не павського роду, і пішла.

— Розходьтєся. — Звеліла решті. З року в рік нанизувався довгий цеп дрібниць. Ольга не пускалася, а лізла вище й вище. Повернула собі прізвище і навіть. Сокіл став тепер частіше зупинятися біля її лави.

„Енергійна, незвичайно чула й надійна дівчина“ — так привітав її п'ятий гімназійний рік.

Ольга вперто прокладала собі шлях. Майбутнє вже стелилось їй — вже учивався його дотик — аби тільки не схилила голова...

„Тягнися, дочко. Та не нарікай на нас, коли щось не виходить, бо клей останній з себе тягнемо, аби тебе довчити“ — сповіщали з Ковалівки.

— „Милий татку, тягнуся“, — Такі листи завжди навівали їй меланхолійні скорботи. Бо хочеться змістити все в одному „Я“ — і жити, жити хочеться...

...Зеленіли клени. Сонце під обід. Неділя.

Баба Козачиха винесла під клени столика.

— Нема чого сидіти в хаті. Жабі й ті вилазять з льоху, бо весна...

Краймісто. За штахетами глуха, заросла вуличка. Відлюдно. Столик — і маленький столиковий книжка. Позолочений оглав горів на сонці:

Деклярація прав вільної людини.

Ольга обдивилася — навколо пусто — і з приємним трепетом припалася до забороненого плоду. Часом одривалася — і тоді марила.

... „Республіка — нема ні мужика, ні пана — рівність... Форма влади? — Президент. Тоді можна було б заслати на дикий острів математика Бублика... Ця потвора, в ластовинню — ух, вона ненавидить його! — сміє називати „мужицьким ублюдком“? — Людожер. А що якби зібрати всіх, що їх покривдив Бублик і... дати йому одкоша? Га? — Революційна акція. І шелесту було б на ціле місто. Обійти всіх, розповісти все (для чого й де треба зібратися), а потім... Ні, це зле.

Відозва — гасло — його більше налякає. Написати гасло з закликом...

— Коваль! Над чим ви там одпочиваєте? — Ольга налякано стріпнулася. Просто неї, на вулиці, стояв Сокіл. Що його сюди загнало? Ах, сьогодні його день — екскурсія на „Виселки“, улюблене місце спочинку.

— Доброго здоров'я, Юрію Максимовичу! Так собі, читаю...

— Що саме?

— Роман.

— У вас, здається, Войніч?

— Ні. Це інший автор. Це...

— Цікаво! Можна подивитися? — Непрошений зайшов у двір (до столика), під клени. Ольга заніміла. Сокіл звільца гортав розділи.

— Хто вам дав цю книжку?

— Сама взяла...

— У кого?

— Не скажу...

— Не скажете? — Так, так! — Продовжував гортати. А ви знаєте, що це за книжка?

— Знаю. Заборонена.

— А тим, хто її читає, знаєте, що може бути?

— Знаю. — Ольга вперто витримала допитливий погляд. — Ви можете мене сьогодні ж вигнати з гімназії...

— Га? Що ви сказали? — Вигнати з гімназії? — Так, так. За такі речі можуть вигнати...

Сокіл, грізно щоб не сказати кумедно, зморщив брови. Поклав книжку й якийсь час стояв так, непорушний, видимо пригадуючи щось. Правопорушниця чекала: тепер серце билося спокійно, зрівноважено. Усі гімназійні вчителі — тупі поворни. Сокіл вартий Бублика. Чого він зайшов до неї? — Підглядати? — Тьфу, ерзота. Можуть вигнати...

— Будь ласка! кинула, сама того не помічаючи, зухвалий виклик.

— Що? Що ви сказали? — Сокіл підступився ближче. Він сам тепер не міг відвертись від її вічі.

— Книжку зараз же, сьогодні, занесіть, віддайте тому, в кого взяли і... При собі не держіть таких книжок, ви чули? Бо може бути зле... Бувайте!

Вийшов і ні разу не оглянувся на вулиці.

Ольга залишилися під кленами. Кричало ображене самолюбство.

— „Як? Не досить того, що в гімназії, ще й дома... Йї не вільно прочитати книжки? Знати те, що хочеться, невільно. Жити, дихати невільно. Скрізь, на кожнім кроці, догляд... Догляд... Хто вам дав цю книжку? Чи не слідчий?..."

— Ідійот, що я тобі, маленька?! — Почекай же, знатимеш мене!

Це була середа. Баба Козачиха прибігла з базару.

— Уставай, батькова дочко! В городі комісія...

— Яка? — допитувалася з просоння Ольга.

— На яврів... Уставай! Школу твою, кажуть, хотіли вночі стрибити... Христянів різати збиралися! палити церкву, господи! Отак, заснеш, а чи устанеш з його, небесний відає... Гріхи!

Ольга хутко зірвалася з ліжка. Не могла спокійно дочекатися сніданку.

— Скоро, бабу?!

— Зараз, зараз! Через що комісію й путящого базару не було, бо всі явреї оховалися...

Снідала прихачці. Навіть забула свої вправи з математики, що з нею ніколи не траплялося. Побігла. До початку навчання година, а гімназіяльні коридори повні — гуділи немов стривожене дуило шершнів. Ось головна колона. Сторож з Соколом, озброєні пожежними гаками, націлялися на зрадницьке, червоне гасло.

ДОЛОЙ СОКОЛА І БУБЛІКА... ДА ЗДРАВСТВУЄТ РЕСПУБЛІКА!

Переповідали, що сам Бублик сидить зараз у директорському кабінеті й плаче. Боятися, що на нього може бути зроблено терористичний замах. У гімназії діє якась підпільна терористична група. А керує штаб із сільсько-господарської школи. В агроінтернаті вже зробили трус. Стоять на варті скрізь городові... Ольга переймала ці, головокрутні, новини, але льодовий спокій і мовчазність, як завжди, були їй за супутників. Навіть не цікавилася на кого падає підозра. Дзвонять. Бубликова лекція, але... не його кроки.

„Йдуть“ — на лавах м'ясна тиша. Наближались м'які, шовкові — немов кицині, приховані, пазюрючки — ласкаві голоси. Поважно увійшли: директор, Сокіл і якийсь, з крутленьким животом, цивільний чоловічок. Задушила павза.

— Панове! Сьогодні вночі якась злочинна рука намілилася, в наших стінах наклеїти пашквіля на пана Бублика і пана Сокола. Пашквіля, що закликає до ганебного насильства. Ця пашквіда, вибачайте, зганьбила своє ім'я й запламувала нашу честь, — честь нашої гімназії...

— Неправда!

— Що?!

— Неправда!

Аудиторія тривожно з'їжилася. Багатьом заклакли ноги і повідіймало язик. Ольга вирівнялася й бліда тремтіла від обурення.

— Пане директоре, ви певні, що це ми зробили... ми?

— Чи певен я? — Збитий несподіваним фронтальним наскоком директор моргав повіками і завагався.

— Я, звичайно, ладен думати, що...

— Ми зробили?

— Протестуємо!!! — „Камчатка“ вже опам'яталася й заторготіла лавами.

— Ми протестуємо! — галасувала якнайголосніше прокурорша Аня.

— Протестуємо! — підголошувала їй поліцмайстерова одиначка Соня.

Спателічений директор розгубився. Як на злість майже вся класа р'фінувана. Такі діти — хто знає якого фіглі можна сподіватися від їхніх, поважних батьків!

— Заспокійтеся, панове! Ми пошукаємо злочинця в іншій класі...

І комісія, заховуючи чемність, вийшла.

Ольга виграла, — до неї липли, як до ватажка. Приймала ширі потиски тиснених, еристократичних рук і потай утішалася з своєї перемоги. Кожний живчик промовляв: „Я вища серед вас на цілу голову“...

— Оль — Оль, ти наш Багратіон! — кричали їй захоплені шелихвістки.

Наступні лекції відбулися звичайно, як щодня. Сокіл увійшов своєю, досі всім знайомою, ходою: як завжди в новенькій уніформі, невідступний і суворий.

— Ольга Коваль! Що ви знаєте з сьогоднішньої лекції?

Тремтіла аудиторія, бо це був справжній герц. Що більше намагався Сокіл „зрізати“, то краще і пристойніше відповідала Ольга. Інколи здавалося, що у ній перевищує свого вчителя і це доносило всім неприхованої втіхи.

— Пять! Перемогла самого Сокола!

Сьогодні Ольжин день. Ішла додому горда, самовпевнена. Нехай — но вдома вона посміється з Козачихи...

— Діду, до побачання! — швайцар не відповів. Махнув рукою й одвернувся.

Що таке, діду? Вас покривдили?

Дід завсігди балакучий, одмахнувся.

— Ах, не люди тепер — пси!

— Чому?

— Якась там собака мама балується, а мене за теє лишують шматка хліба... б вам покорчило? Ти, кажуть нестеріг... А якже ж його встерігти, коли тут, гости господи, таке курєство завелось? — Проклямації пускають... Духу б ви і попускалися!

— І вас за це звільняють, діду?

— Атож, гладять по головці так, як вас... чорти цибаті! — Дідове обурення зішло, на елегійний тон. — Здихай тепер під тином Тимку, бо не будь роззявою, не прійся їм на панську совість, ех!

Ольга слухала й мінілася. Часами безпорадність опадала схилене чоло — тоді намітали губи й кров виштовхувала на обличчя руді плями.

— Вас не звільнять, — твердо проказала й залишила ошелешеного діда кліти очима.

— „Вас не звільнять“. Чи ти бачив, яка директорша знайшлася? — Звільнять, чю, і викинуть як того пса, бо на те служба... Бо мужик на те вродився, щоб його публі! — І дід Тимко пішов складати свої лахи. Тимчасом Ольга зосереджено ршувала вулицями. Ось вона звернула до глухого, обсадженого акаціями, мстка. Тут найзатишніше місце. Отінений ясенями примостився, ганком на вулицю, пурний будиночок. На дверях мідна табличка.

ЮРІЙ МАКСИМОВИЧ СОКІЛ

Не вагаючись постукала. На ганок вийшла скромно вдягнена бабуся.

— Це до тебе, Юро.

— Прощу. А, Коваль! Що сталося? Заходьте, прошу Вас! — Сокіл удав, що дивований.

Ось його гостя в кабінеті:

— Ви до мене?

— Так, — почала просто ніби все давно відомо, все з'ясовано. — Діда звільняють асло...

— Якого діда? А, це наш швайцар! —

— Він винен? — поспитала тихо заховуючи в очах глузливість. Сокіл змовк губився. Бо не знав при чому дід тут і ця несподівана візита.

— Я не розумію, ви до мене...

— Дід не винен — заперечливо хитнула головою Ольга.

— Припустімо, хоч я й не знаю: винен він чи ні? — Це вгазали не моя справа. Верніться до директора...

— Ніколи, — м'яко наступала співрозмовниця. — Бо він лихий, а ви за нього мініший і ви добрий...

— Що вам треба? — Сокіл робив останнє зусилля, щоб опанувати себе. Справді щось чудне його становище.

— Просити за швайцара я не можу. Його не зачеплять якщо знайдеться зло...

Ольга удовольнено поглянула на стіл: — У вас та сама книжка, що недавно б мене... А злочинця тяжко покарають?

— Ніяковілий господар скосив оком на едвобну палятурку: „Деклярація прав ої людини“, його книжка. „Цей Янсон таки необережний хлопець“ — пострі, осадно, в думці, Ольжиного друга.

— Що? Злочинця? — Коли викрие гімназіальна рада — його виженуть, може без вовчого білета.

— А коли ви один?

— А коли я один... Нічого.

— І дід залишиться?— Немилосердно заганяла Сокола в глухий і невиласний кут.

— І дід... Власне, я не знаю... Можливо залишиться... Ну, добре: обіцяю залишиться.— Зідхнув ніби звалив з себе тяжкого каменя. Ніколи ще він не витримував такого впертого, обчисленого наступу. Ольга щасливо посміхнулася.

— Це гасло написала я...

Перший рух — Сокіл причинив двері. Далекі, ця дівчина не сповна розум. За діда, якому фактично ніщо не загрожує, готова натягти на себе що завгодно.

— Досі я прощав вам усі ваші вибрики, але тепер... Ви ж наївне теля! Що з собою робите?— Кричав не то захоплено, не то благально. Ольга зажмурилася очі. (Так, ніби забула, що вона в чужому кабінеті). Здрігнулася всім тілом, як бою перед атакою і спраглими губами вимовила.

— А як вони бояться цього гасла...

Сокіл стояв нерухомо. Він вагався: „Дівчина може зійти на манівці. Треба за неї подбати, але... Нехай це зробить Янсон“.

Сокіл додержав свого слова. Дід Тимко, як був, так і надалі залишився стерегти парадного, ходити й бурмотіти, обзиваючи всіх гімназисток: скригликами, дзигацями, цибитими чортами. Не стосувалися ці назвиська лишень до Ольги.

— Ти, козачко, не дивуйся — старому — казав їй щоразу ввечері, палив на неї одягаючи.— Бо ті скриглики їм що: аби лиш підросла та й зараз є для них як не піп, то охвицер... Пани, усі вони одної купи держаться. А нам треба держатися своєї — своєї купа, дочко!

Дід Тимко полюбив Ольгу тією чисто старечою любов'ю, що завжди є стійкою й настирлива. Де тільки можна — на перерві, в залах — його око скрізь підстергало.

— А вона, козачка, їм перед веде, тим скригликам — вдоволено всміхався і до низу йшов поглянути.

— А чи ж висить її пальто?

Старечий клопіт згодом ускладнився. Не встеріг з якого часу це коло парадного почали швендяти „аерономічні свистуни“. Вони чіплялися, як блохи.

— Діду, передайте Ользі Ковалевій...

— Що? Біжи - но, витри носа! — І дід совісно рвав на дрібненькі клапотики.

— Нехай не посилають, чорт - і - зна яких записок! Бо зведуть дівчину у потім...

Проте він дістав одного разу справжнього листа. Приніс його „свистуни“ тонкий і довгий, мов конопля, парубійко.

— Передайте, діду, Ковалівні, це від батька.

— А ти з її села будеш, чи як?

„Свистун“ не відповів. Заклавши руки в кишені, він байдуже подався та полишив самому дідові розв'язувати це складне питання. Дід вагався — можливості справді Ковалівський?

Лист потрапив на адресу аж під кінець дня. „Свистун“ якому пощастило легко обійти діда, сповіщав:

„Увечері обов'язково будь у мене — лежу хвора.“

Твоя Є. Янсон“.

Бідненька Едя. Розуміється треба прийти. Переповісти їй гімназіяльні новини. Удвох їм стане веселіше.

— А чого, козачко, ореш носом? Мо, вдома що сталося?— Допитувався тривожно Ользі в очі зазираючи.

— Нічого, діду.

— А той, що письмо тобі приносив — з Ковалівки?

— З Ковалівки? Авжеж він...

— Такий собі чорнявий — не вгавав Тимко — високий, трохи закидає...

— З Ковалівки, діду.

— Агрономічеський?

— „Янсон, Едітин брат“ — упевнилася Ольга, — милий, симпатичний хлопець. Завсіди так посміхається, ніби щось завинив. Серйозний, вічно заклопотаний.

— Видно не з панів — утрутився в її думки Тимко. Бо не розпатякує й на витрішки не ласий.

Ольга квапилася. Могло статися, Едя могла захворіти, бо вчора в неї був дуже поганий вигляд — поспішала. Сонце — незчерпаний кадуб: щед्रो поливає й без того надушливі серпневі дні. Час би й на село вже та... чи винна вона в тім, що відбувалися маневри, військо заняло гімназію й тепер доводиться за тее надолужувати. Прийшла й вельми здивувалася. Обидві подружки зустрілися здорові й життєрадісні.

— Манісінька містифікація, Оль — Оль! Без цього ти, можливо, не прийшла б, а так... (Едіта не давала говорити.) Буде дуже весело й цікаво. До брата прийдуть його колеги, надзвичайно симпатичні й розумні хлопці. Усі вони категорично закликали, що без тебе не відбудеться вечірка... Зрозумій тепер моє становище. Оль — Оль. Не сердься.

Ольга вибачала. Як їй сердитися на Едіту, коли справа йде про задоволення.

— Що правда, ти могла зробити це простіше, не вдаватися до містифікації, але...

— Це вигадав Олесь — Едіта не хотіла так.

— Моя ідея, правильно! — Подруги за розмовою не встерегли, як увійшов Янсон. На ньому розхристана уніформа. Сам він, очевидно, мало дбав про зовнішність. Проте в його поставі було щось таке, що змушувало вірити й не ображатися.

— Сьогодні я вас обдурив, Оль — Оль! — Одверто признався Олесь. — Вечірка буде, але не така, як вам її Едіта змалювала.

— Не така?

— Авжеж. Трохи відмінна. Ми обміркували...

— Хто ми?

— Наше товариство „Буревісник“.

— ??? — Ольга зробила великі очі.

— Наш гурток, — поправився Олесь. — Хлопці вирішили, що ви та, якраз остойна кандидатка...

— Кандидатка? — Не могла збагнути Ольга. Янсон це прекрасно бачив.

— Едю, ти побудь. Ми вийдемо з Оль — Оль, трохи посидимо в альтанці...

Вони вийшли. Через якийсь час, коли Едіта вже сиділа в гурті розпечених модним питанням „хлопців і майже забула за свою подругу, до кімнати увійшла вона, серйозна пара.

— Ось і ми! — По діловому доповів Янсон. Ніхто не здивувався. Жодного допитливого ока. Товариство тільки повернуло голови і привіталосся. Ольга знайшла собі місце.

Дебатовалося цікаве, абсолютне нове для неї питання.

— Україна, коли брати її всю, в етнографічних межах...

— Знаємо! Це багатецька нація. А ти скажи, де її точка? Точка де? Та сила, що кличе до бунту...

— Сила? Да, з силою в нас поганенько — вчителі...

— Отож. А треба, щоб була література, професори, інженери, агрономи, лікарі, учителі свої — своя міцна інтелігенція — національний мозок, розумієш? — Тоді можна кивнутися всім тілом, показати зуби...

Ольга слухала, сердечно боючись, щоб не прогавити й одного слова. Вона справжній неофіт в національному питанні. Недавно читала „Раду“ — там усе по — українському. Ще є такий часопис „Світова зірниця“. Оце все надбання з українства.

— Якби нам пролетаріату трошки! — зідхає перший опонент.

— По — твоєму, наше селянство не спроможне на активні виступи? — допомагав другий.

— Та спроможне... Як його хтось дужчий поведе.

— Овва! —

Аж тут утриввся Янсон. Не треба сперечатися. Питання потребує глибшого пророблення...

— Загалом, для чого так пашекувати?

Опоненти стихли і, здається, були раді з того, що їх розвели: проблема надто плутана й делікатна.

— Де ж це забарився наш шановний керівник?

„У них і керівник“ — думає Ольга. Дивно, що їй цього не сказав Олесь. Мабуть забув. Чекали. Час спливав...

— Давайте почнемо сами? — пропонував Янсон.

— А чому ж ні? — Ніхто не заперечував. Усі присутні споважніли. Змовкли. Янсон сів на керівному місці, витяг з — під поли маленьку, замуслену брошуру брови йому напустилися, бо міркував звідти почати.

— На порядку денному „Что делать?“

Ольга стихлилася. Мала слухати, а їй — яка досада, — не давало серце. Вона билося так голосно, що покрило б найдужчий голос.

— На тім тижні — вів далі Янсон — ми обізналися з романом Чернишевського „Что делать?“ Сьогодні маємо на відповідь йому брошуру Леніна...

Нагло перетяте речення застигло на Янсоневім обличчі. Усі разом повернули голови. Ольга з подивом поглянула на двері. Там стояв і винувато посміхався керівник.

— Привіт, Юрію Максимовичу!

Сокіл звільня оглянувшись кімнату, зупинився на розгубленій принишклій Ользі й звертаючись до неї, тепло привітався.

— Даруйте, я трошки спізнився, хлопці. Щойно прийшло зголошення і царський маніфест про початок загальної військової мобілізації... Почнемо?

Юрію Максимовичу!

7/IV 29 р.

Я уважно прочитала цей епізод і вже приблизно уявляю собі даліше розгортання повісті. Найцінніше те, що ви берете факти. Вибачте, якщо я, посилавшись на ваше ласкаве запрошення, й собі пристану до співавторства. (Не зрозумійте це вульгарно). До речі, хай вас не дивує: я вже в Ковалівці. Жінвідділ ОПК, щоб витрясти з мене всі ухили (авансом) вжив профілактичних заходів — села.

Яка невичерпана сила фактів, життєвих колізій і різючих змін. Єчимало явищ гідних вправного пера досвідченого майстра. Дещо я встигаю нотувати: шкода, щоб все це пішло у небуття, лишилося невикористане. Бо все це є матеріал, придатний до художнього оформлення. Я доручаю його вам. А втім, це ваша справа і... робіть як знаєте. Про мене і про все вам розповість оця моя нотатка.

ПОВОРОТ ДО КОВАЛІВКИ

Довгий, рівний шлях — гостинець ще тримав весняну вільгість. Під ногами вогка і м'яка дорога. Іду. У грудях нез'ясована тривога й хвилювання. У кишені — паркомівська посвідка. Там ясно сказано.

„Товаришша Ольга Коваль відряджається на Брацлавський район (постійне місце праці с. Ковалівка) в справі налагодження жінороботи серед незаможницького жіноцтва“.

Ясно — я жінорг.

Насамперед треба کلیکати загальні збори... Йшла на пальцях — витягнена шия — бо здавалося, що так я швидче десь побачу колективне поле. Зір не промовляв нічого: пуста сіра толока, порізана на клапті межами, тягнулася аж до села. На полі жодної сівалки, борони, чи плуга. Сірозеленим кублом ген-ген стриміла Ковалівка... Вимерло село, чи що? — Одна я поспішала. Десять років

не бачилася з родиною — ціла епоха. Батько знав: „Десь є жива й служить совєцькій власті“...

Уявляла старого за столом; порите зморшками чоло, кудлаті брови...

„О, Коваль Андрій бував межі людьми, сто крот. Коли приходять жандарі й невмиваного з поля тягнуть до попа — то гей не жарті... Треба, щоб на в'язак голова була, коли стоїш перед полковником, а він:

— Ольга Коваль твоя дочка?

— Так точно вашесокородіє.

— А знаєш, діду, де вона тепер?

— Бог знає...

— Добре. Знай і ти: П за бунт проти царя повісили...

Отець Павло посинів, як бузник (бо то ж хрищениця), а він, Андрій Коваль, таки встояв на ногах тоді й твердо проказав:

— Так, значить, їй судилося“...

„Що він поробляє там старий мій, скривджений життям, татусь?

А мати, що колись так вихвалялася дочкою, яких слів шукатиме тепер?

Підходила до дому з почуттям настроєної на голки. Що ближче, то гостріше відчувала наростання цього болю. Ось уже й село. Перша сільська вулиця. Молоде подружжя коло воріт лузає насіння.

— Доброго здоров'я вам!

Оглянулася. Чоловік понуро сіпнув оком, жінка щось йому шепнула, і обое безвиразно сплюнули лущинням. Селом, де я не йшла, на мене видивлялися понурі безвиразні очі. Дехто пізнавав, на мить спинявся, оглядав мій одяг і згубивши мій „Добрідень“ далі йшов десь у своїй потребі. Нарешті мій дядько Семен.

— Добрідень, дядю!

Хоч і бачив мене оддалік, але вдає, ніби я щойно настолочила йому нового постола.

— О? — Він якось особливо посміхається. — Погостювать до нас приїхала?

— Як тут мої тато, мати?

— А старі нічого: чемають, совєтська власть, спасибі їй, не дає вмерти, йди, а я ось тут мені треба до чоловічка...

Я чудово бачу, що йому не треба жодних чоловічків, що він досі вільно йшов, гуляючи, але...

— Заходьте, дядю, — кажу якнайпривітніше. Моя вулиця. Назустріч — пов'язане терновими, недільними хустками чимале жіноче товариство.

— Добрідень вам!

Поважно озирнулися. Суворо, гостро, з потайним докором глянули всі враз на „стрижену“ і хором стримано прогомоніли.

— Дай боже й вам.

„Твердий матеріал“ — гадала я і просто пливла на свої ворота. На подвір'ї поралася коло своїх гараздів знайома мені постать.

— Тату! — Десять років нашої розлуки, я не так собі це уявляла, але... Тато кинули на гній залізні вилка, витерли повагом об штани брудні, забучавіли руки й не хапаючись наблизилися до воріт.

— За нас згадала?

— Тату! Таточку! Ви ще здорові? — Я хотіла й намагалася поцілувати руку, що ніяково ховалася за спину.

— Та ще требамо до котрогось часу — не знайшли нічого кращого для мене тато. Ясно мій приїзд уразив їх. На сіннім порозі вже стояли мати. Додільна, святна одяга — десь то мали йти в село — пасувала якнайкраще їм.

— Моя дитино! — З якоюсь незрозумілою мені пошаною мати вловили мою руку і поцілували так, якби я була їхня милостива пані.

— Мамо, що ви! — Не дають опам'ятатися. Шпаркими очима перебігли по мені знизу й до верху.

— Речі, мамо, я лишила в місті. Треба тут когось найняти, щоб привіз...

Я не можу їм сказати, що в мене тільки й речей, що на мені. Добре, що хоч тато визволяють.

— Не взяла то й краще. Бо тут тої злодійні, з душею, дочко, можуть вирвати...

— Я, мамо, там вам на спідницю набрала, таке в пасках — знову брешу й бачу, як пожадливо заграли мамині побляклі очі. Перша зустріч прохолонула. Я хожу розглядаю все, ніби щойно приведена невістка. На вулиці коло воріт, ватага захищавлених: жінки, дівчата, чоловіки — головню вносять додатки до моєї туалетні.

— Якби трошки вище підрізати їй сукенку.

— Та щоб пазуху оту нижче спустити...

— Го - го - го! Оце була б совецька пані!

Хлопчаки - підлітки лізли на ворота.

... „Не журися Дуню,

бо ми комуністи —

Куркулі будуть робити,

а ми будем їсти — виспівували мені. Проте я йду до воріт: спокійно, зрівноважено, як личить це своїй людині. Демонстранти поспішили геть без лиха. Залишилися тільки неутральні й ті, що добре мене знали з дівчини.

— Добридень!

— Здрастуйте, Ольго Андріївно!

— До тата гостювать приїхали, чи так — за ділом?

— Гостювати й так, за ділом. — Бо коло своїх воріт не можна розкривати карт. Село не любить цього. Відтягти щось неприємне, чи продовжити приємне — на все тут визначений час.

— Там Катря щось організує, хоче нас учити — засоромлено оповідала мені Настя, колишня моя товаришка з сільської школи. Настя майже одних літ зо мною, але в неї вже двійко дітей і жовте, вицьвіле обличчя. Я вдаю, що мені байдуже, не набиваюся.

— Хіба в селі є такі жінки й дівчата? — Що ж, наука не погана річ. Але для цього треба закласти гурток...

Настя ніяково опускає голову. — Воно можна, але...

— Що?

— Комуни боїмося, — призналася одверто — бо ви знаєте, які тепер ці люди, засміють...

Настя не доказує, але мені й без цього ясно все.

— Ніякої комуни — кажу твердо й почуваю, як горять мені зрадливі вуха. Жінки заспокоїлися.

— Ви, Ольго Андріївно, отак гостюючи навчіть наших бабів путячого життя. А то, повірите, така скрізь дичина, що хоч убийся. — Жалівся Настин чоловік. — От ви ще й додому не дійшли, як тут скрізь уже чутки пішли...

— Які?

— Та так, усякі...

Не допитуюся. Демонстрація коло воріт найкращий доказ того, що не всім подобається мій приїзд.

— Нехай говорять.

— Атож, ротів їм не заліпиш — згоджуються всі і задоволені прощаються.

— Бувайте. Може ввечері заїдемо, ви нам розкажете, як там у тих краях, де ви бували, живуть люди...

Залишаюся сама, трохи схвилювана. Де ж бо це Катря забарилася? Мій лист повинен був її попередити. Єдина дівчина з моїх подруг — жінделегатка. Вона мусить ознайомити мене з умовами роботи. Сьогодні ми обоє підрахуємо всі шанси „за“ і „проти“, виявимо всі ворожі сили...

— Доброго здоров'я, сестро! — Катря бігла до воріт червона як півонія.

- Затрималася коло церкви. — гукала ще звулиці, хвіртку наподвір'я одчиняючи.
- Здоров! Одержала мого листа? Де ти так довго барилася?
- А коло церкви. Там ціпи в'язала... Позбирав людей і цямкає сміття!
- Хто позбирав?
- А той же, ваш жених! — Катря сміється смачно, соковито. — Але ж я йому й

одпаювала: ти, кажу, курячий пипоть раз не знаєш по яким ділі приїхали, то й не плещи...

Млина спинити легше, аніж Катрю, раз вона розговорилася.

- Що ж він плескав?

— Що ви приїхали тут роздивитися, хто як живе, щоб потім власть наше село податком більшим обложила. За комуна ще, кажуть, варнякав щось та я не чула...

Мій жених (як величає його Катря) — тип улюблений сількорами. Уся його характеристика вкладається в один рядок: „Прокуратуро, зверни увагу“.

- Він може нам нашкодити — міркую голосно.

— Не зможе. Я йому такого жука пушу, що враз заціпить...

Мила, енергійна дівчина. Без неї я не знала б на яку мені ступити тут... Ми йдемо до „нової хати“. Запашна вільготність. На стінах і на сволиці хрестами звисає сухий чебрець мішаний з чорнобривцями. Суворі, почорнілі від часу „святі обліччя“, дивляться на нас допитливо, тривожно. Особливо Міркілійський Миколай, якого я не раз колись підводила, через свої гріхи.

Тепер, на якийсь час, це знову моя хата. Входить мати.

- Будеш тут обідати, чи з нами?

— Тут будемо всі — прошуся в матері. Нові, зняті з горища ложки пахнуть сосною й медом. Ніхто не сподівався гостя й тому борщ звичайний, як завжди. Тато поблагословили. Мати поправили миску й собі перехристилися. Старі беруть свої ложки і многозначно дивляться одне на одного. Я чудово розумію ці мовчазні погляди. Катрі ніяково — мати глянули на неї — й опустивши голову, вона кладе на себе щось подібне до хреста. Моя ложка одна нехрищена поволі тягнеться до миски.

- Там у вас, у городі, мабуть не христяться? — невинно поцікавилися мати.
- Як де, в якому городі...

Тато мовчать. Сердяться вони, чи ні — не знаю. Тата важко розпізнати. Обідали тихо, як на парастасі, хоч за десять років і було про що розповідати. По обіді мати тихо зібрали й пішли до сіней мити начиння. Тато сказали, що їм треба на село, але я бачила, як вони стягнули з воза рядно й пішли до клуні спати.

— Ой, сестро! Трохи не скрутилася, як вони глянули на вас — переповідала свої вражіння наївна Катря скоро ми лишилися вдвох. — Христіться, сестро! Ой, христіться!

Я сміюся. Читати їй лекцію про нашу, комуністичну етику тут, за столом ніяково, тай не хотілося.

- Давай ми краще поміркуємо, що нам робити, з чого починати?
- Дуже легко! — Катря давно мала готовий плян. — Піду на колодки, зберу дівчат, скажу що шти вчитися...

— Нам треба якнайбільше бідних молодичь.

- І молодичь зберу. На машинці кожна схоче вчитися...
- На якій машинці? — перепитує здивовано. Катря робить великі очі.
- Як то на якій? — Хіба жінорган не дасть нам швацької машинки?

„Жінвідділ... машинка“... — Як стратег обчислюю підпорні пункти, щоб міцніше закріпити стан своїх позицій. Як досадно, що Жінвідділ, коли посилає на село своїх жіноргів не дає їм швацьких машинок. Але тут же згадую про одну річ і твердо заявляю Катрі.

- Добре. Ми організуємо гурток, а потім жінвідділ нам дасть машинку...
- Атож як? — Я так і думала — розгортала свій плян моторна дівчина. Цими днями всі запишуться. А на тім тижні, в середу, буде маленьке святечко... До середи буде машинка?

— Що? До середи... Авжеж. Треба придбати — ховаю очі. Так зручніше. Усе'дно ж Катря не зрозуміє того, що Жінвідділ не „Швейпром“.

— То я й пішла?

— Йди, Катре. Та прихось узавтра...

— Добре. — Обіцяла за порогом.

У вікні бачу, як Катря чеше вулицею. Впевнено вимахує руками. А що ж мені тепер робити? Мати миють начиння. Від обіду не промовили до мене й слова.

— Мамо, може я поможу вам?

— Га? Що... не треба, сиңу! Я сама.

Підходжу ближче й бачу, як у матері тремтять вогкі повіки. Вони зворушені з того, що я їм хочу допомогти і на лиці у них пробачення за той, обов'язковий при обіді хрест.

— Вийди на село та погуляй.

— Може, мамо, разом вийтемо?

— А де там! — посміхалися, в очах ясніла гордість за дочку свою одягнену, як справжня панна. — Йди сама та потолкуй там трохи з ними, дурноверхими. Бо ті наші камітетчики не вміють трьом свиням рощоту дати.

Справді, мені треба до сільради. Обізнатися з активом, з радянською Ковалівкою, чим дихає й чим живе вона.

— Та не засиджуйся там довго. Може хто з тіток прийде...

Я розумію мамині турботи. Вони хочуть перед родом похвалитися дочкою.

— Добре, мамо.

На вулиці стало весело, як п'ятилітній дівчинці. Кортіло підскочити й покрутитися на одній нозі, якби не сором від людей і не машинка Катрина. Машинка трохи зіпсувала мені настрої.

Ген - ген, на вигоні, колишня стара зборня. Я пізнаю її по облізлій соломі. Це — сільрада. Люди, що здиваються зі мною, як і передніше, зупиняються й обмацують мене очима, немов дефіцитний крам.

— „Нехай день - два і звикнуть“. — Сонце стеле під ноги тепло. Мигтить, переливається перед очима живодайна сила. Це б вийти на поле, стати посеред ланів безмежних, колективних і слухати, як вагітніє плодами повноколосими земля. „Селянська кров промовила“ — ловлю себе на слові від того мені робиться ще веселіше. Глянула покривленими вікнами сільради. На ганку маніжиться, на сонці вигрівається сільвиконавець.

— Є хто там?

— Пошти й нікого. Голова один сидить.

Скрипить підлога. Стіни чорні й цвілі по них, як у лоху. Такого дня сидіти в такій хаті...

— Добридень, товаришу!

— А, здрастуйте, — підводиться повагом голова. — Ми довго дивимось одне на одного. З уяви виринає кремезний, опецькуватий хлопчик, вічно заклопотаний, у перешитих з батька вибіячатих штанах, соромливий, завжди напеготові утікати від дівчат. Він і зараз червоніє, як півонія.

— Сідайте в нашої хаті. Мені сказали, що ви приїхали, хотів зайти, та трапилась робота.

— Дякую. Як поживаєте, Борисе?

— Живемо. Робота заїдає. — А руки любовно гладили замурзані від довгого вживання справи. — Роботи стільки, що й не знаю, як не сяду маком.

— А ваші помічники? — цікавилася я. — Секретар, члени сільради...

— Дайте спокій! Секретар у мене пан великий...

— Хто це?

— А це ж наш... Василь Костенко.

„Мій жених“ — Борис соромиться його назвати. Мені й самій ніяково згадувати про минуле, а проте я хочу знати.

- Яке він тепер працює?
- Робить. Права голосу добився. Їздив сам до Харкова. „Я — каже — хоч офіцерській погоні носив, але наказу перед ротами й командами про це не оголошували. Значить я не офіцер“... і поновили.
- Значить робить, допомагає вам?
- Та допомагає. Але тут роботи на воловій шкурі не списати. От і зараз маємо: землевпорядження... Почати — почали, а до пуття ніяк не доведемо.
- До сільбуду люди ходять?
- Учителі щось там заманують, але... не дуже.
- А жінки?
- Жіноче діло звісно, в нас яке. Я чув, що ви ніби то маєте якусь жіночу школу заснувати?
- Маю — і дивлюся на Бориса, як він це сприйматиме.
- Це добре — удоволено затирав руки. — Жінка, що ви не кажіть, а — намагався добрати якогось слова, не добрав і винувато посміхнувся. — Жінка, це велика сила. Закрутить тобі так, що й наше зверху, а на перевірку дивишся й по її вийшло, да.
- Беріть жінку за помічника собі, хутчій піде землевпорядження.
- Борис одмахується: де ж така химерна думка.
- Ви, Ольго Андріївно, любите жартити! — О, якби жінки схотіли — можна село догори ногами перекинути, це да!
- А ви одружені, Борисе?
- Одне вже зіп'ялося на ноги, бігає. Засновуйте, Ольго Андріївно, навчіть наших бабів, хоч трохи світу покажіть їм, може й справді... — Не скінчив своєї думки. Занадто сміливо вона звучала б тут, у цій обшарпаній сільраді. Я сиділа приголомшена новим для себе відкриттям.
- „Навчіть наших бабів, хоч трохи світу покажіть їм, тоді справді... село догори ногами можна перекинути“ — Комбінувала я Борисові слова. Моє мовчання перетяв сільвиконавець:
- Семеновичу, там інструктор до кооперації вас кличе.
- Ага, зараз. Це ревізія там, да. Може заглянете, Ольго Андріївно?
- Гаразд, я трошки згодом — мене тягнуло на вулицю скупатися у соняшному сяєві. Розбуркана в сільраді думка кликала на ширший простір.
- Заходьте ввечері, Борисе, поговоримо.
- Тато ваші не дуже нашого брата полюбляють... Добре, я зайду. Бувайте. І знову на вулиці. Я підставляю лице сонцеві. Такого дня сидіти у вогкій, брудній сільраді — треба вміти. Поверталася додому. Настирлива ж яка ця думка: „О, жінки якби схотіли, можна село догори ногами перекинути“.
- Удома — несподіванка. Близька родина татова й мамині багачькі сестри — всі сиділи в „новій хаті“. Їхній гомін линув на подвір'я. Увійшовши до сіней я різно почула тітчин - Мотрине сопрано.
- Ойто! Не кажіть, Андрію, якби не Костенко, гибіль християнська нам усім тут: до останнього рубця, до драпки обголили б оті - о, нетрудні.
- Обголили б, або й ні, сто крот! Моя дочка...
- Стояла на порозі. Татові кудлаті брови смикнулися д'гори. Рід мій, на почесну бесіду покликаний, ніяково замовк і нашорошився. Це все поважні Ковалівські господині й господарі. Я зважила: сьогодні приписи моєї етики будуть порушені.
- „Заради справи“ — уклонилося, аби до роду свого, як годиться привітатися.
- А ми на тебе ждемо, дочко! — кличуть мати і я чую, як тремтить її голос радісно й гордо.
- „А ваші, багачькі, хліви чистять“ — читаю на татовім обличчі. Видко вже простили за той хрест. О, вони за те, що своя хата покришка. Старі обое дивляться на мене з потайним захопленням: їхні колись посіяні турботи, впали на плідному ґрунті, зацвіли й зросли тепер, як довгожданне щастя.

— Здорова живи, дитинко, — побажання за мій уклін родові. Перші татові брати (ім перша честь), за ними дядини і далі мамин рід, мамині сестри — обійшла по колії усіх, поцілувала.

— Як там тобі, наша дитино, в городі живеться?

— Бо тут не так комуністи, як ті голоштани, жити не дають...

— Живцем закопують, дитино!

— Шкуру до живого м'яса деруть!

Ось воно на практиці: спостерігала те, що вивчила з теорії... Клясовий ворог? — Так. Вилеканий на чорноземі, запеклий дужий. Не перечила, коли в хаті, на столі стояла самогонка. Пилю. Дядько мій, мудраць Семен, наливав собі, п'ючи за мене, шосту чарку. Тусклі, олив'яні очі.

— Пиймо роде. Бо хоч ти, дочко, й продалася советській власті, але кров у тобі наша, християнська... Пиймо!

Мати, упадаючи коло гостей, за жарти те приймала.

— Семене! Моя дочка не продалася, вона...

— Хіба не бачиш: стрижена? — перебив уділиво Семен і хилив сьому.

— За твоє, Химо! А я тобі Андрію говорив і ще скажу: не можуть вони нас усіх пожерти, бо... Хто ж тоді советську власть до смерті догодує, правда ж, дочко? — Всі сміялися з цього Семенового жарту, а тітка Мотрона додавала.

— А нехай би їх чума пожерла! Та ж тота наша левадка, що вони забрали...

— Ша! — гарикав на неї Семен. — Не люблю як ото баби стромляють, де не слід їм, свого носа... Левадка — ще прийде таке, що й оддаватимуть, та я не схочу брати.

— А якже, прийди тебе перепрошати! —

— Ша, сказав! Обійдемося й без левадки. Власть советська — а душа мужицька... Чого нам журитися. Аби Костенко був здоровий! — Дядько зовсім розварився. Самогонка вдарила йому в лице й воно пашисть п'яними плямами.

— Проморгала колись, дочко, жениха... Путящий чоловік!

— А чим путящий? — підсідаю ближче.

— Хто, Костенко? — Отакої! — Олив'яні очі дивляться на мене, немов на захожого тубільця з іншої планети.

— Та це ж на всю Ковалівку чоловік!

— Прийшов якось йому папірець з райвику — переповідав навзаводи дядько Остап — це щоб списки склав на те індивідуальне обложеніє, скільки в кого доходу є. А він при мені тому папірцеві дулю дав та: „котись — каже — не за тим числом написане“... і в грубу.

— Усі числа, стерво, знає — удоволено поцмокував Семен. — Оце Андрію мавбись зятя... це був би зятьок!

Я скося дивлюся на тата. О, вони не люблять, коли їм хтось радить з маминого роду.

— Такого щастя, як Костенко, можна поночі в лозах доскочити — кажуть стримано, щоб гості не спротивилися. Мати вдячно посміхається. Вони бояться завинити перед родом і мовчати теж не випадає.

— У нас не так багато дочок, щоб ми ними розкидалися.

— Це правда, Химо! Я своїх порозкидав, бо баба — бабою, а твоя вчена...

— Не на те, Семене, вчив я, щоб Костенкові віддати. Хай пососкає, сто крот!

Про мене, я сиділа й пожадливо усмоктувала в себе всі деталі, найдрібніші ризочки свого розперезаного ворога. Намацувала всі його слабкі місця й готувала свій плян наступу, бо... Тоді вже була певна, що війна почнеться саме з моїм родом.

Юрію Максимовичу!

Даруйте, що моя нотатка затяглася, але я не можу, щоб не написати вам ще пару слів. Уже вночі, лежучи в ліжку, мені ясно уявлялася моя робота. Не лякалі груднощі (не це сушило мені голову), а от... машинка? Ця галузка, що з неї треба почати — де мені її доп'яти? Відступу не може бути. Коло машинки я згуртую стале

товариство. Цей актив впливатиме на все жіноцтво. Жінки своєю чергою на чоловіків, і хто знає тоді можна сподіватися: землевпорядження, підвищення сільського господарства, колективізації. Не смійтеся. Тепер я переконана: якби ми мали на селі 30% політично - вихованого активного жіноцтва — яким шаленим темпом розгорнулося б наше сільське соціалістичне будівництво. Жінка — це не збавнута, ще не врахована на селі сила. А втім до порядку. Потрібна швацька машинка; жін відділ її мені не дасть, це ж ясно, і тоді... Юрію Максимовичу, я взяла вашу пам'ятку. У темній хаті зважила її на око: там була якраз потрібна мені сума. Потім заснула як дуб, так твердо й щасливо...

Ваша Ольга

15/IV '29 р.

„Заснула як дуб“, а я, Юрій Максимович, не можу спати. Давно потакожився рух. На сході передранкова, прозора сутінь прокидається. Зі мною мій товариш — лямпка, сонно кліпає з-під абажура на розкидані, як трапилось, нотатки. Я не можу так заснути: твердо й щасливо. „Щастя“ — нічого мені не промовляє. Факти — це річ переконлива, та й то... Ось цей рукопис — нерви й кров. А прийде час, їх змірять на аркуші, з друкарні вийде книга і візьмуть її на зуби друзі - критики, мовляв, не те оповідаєш, голубе... Але ж буття визначає свідомість? Воно не дає сприймати все на віру. Може, тому, що з русявого волосся вже по - зрадницькому визирає сивина? Може тільки молодість здатна творити безоглядно? Може... просто я розкис. Лямпка кліпає мені на Ольжині писання. Що ж, у Ольги краще це виходить, ніж у мене: в неї віра, а в мене холодне лезо аналітика. Одвідав поета Ласкавого, (його поема „Прісвчина історія“ талановита річ): хотів висловити своє задоволення йому, знавцеві Прісвчині долі і... застав, як він на практиці перевіряв свого героя певного, що не побита жінка худне й не поправляється.

— У чому річ?...

— А дуже просто: критики давно вже обсмоктали всіх письменників і захопились коло їх жінок. А я, як чесний муж і батько своїй дитині, не дозволю щоб моя дружина переморгувалася з негідником хоча б він був і критик неосудний.

Маленька родинна буря — що ж буває. Треба ж черпати звідкись сюжети? — Без цього не було б творчості. Треба бодай через дружин впливати на письменників і надихати їх на вольове сприймання нашого радбудівництва. Є ще інша категорія. Це милий, кучерявий хлопчик, непоборний, що без пам'яті закоханий в свою „маленьку Талочку“. Молода енергія кипить, вирує.

— Юро, скільки чудових речей на світі є! Яка прекрасна будучина перед нами. Скільки можна натворити, Юро! — вигукував цей молодий ентузіаст у моїм кабінеті по смачній вечері.

— А ти знаєш... запевняв мене — я відчуваю в собі здатність написати щось таке, знаєш, величне... для пролетаріату. Серйозно кажу тобі. Напишу епопею... таку, знаєш? — увертюру до майбутніх класових боїв, да, да! Ось послухай, як вона мені ввижається...

...Два велетні... Дві кляси... Вийшли на останній і рішучий бій... Історія перегорнула останню сторінку... і стоїть, чекає: прислухається до того, як двиготить земля, в останній і страшній конвульсії... Чудово, правда? Тут мені треба подати велич армії — наших червонців — якось так... Товариші, вперед! Веде непереможний наступ свій червона, залізна кіннота... От тільки забув: — з якого боку у червонця шабля? Як це носять шаблі, га? От чорт, забув! А то причепиш їм до правого і вийде так, немов фашисти, га?

Авжеж, мій кучерявий хлопчику. На правому — носять фашисти. Гармати у них праві. Танки, аероплани, монітори, крейсери, дредновти — усе праве, правою рукою зроблено. Правою рукою, й тільки правою рукою, вони душать пролетаріат. Обіймаються виключно правою рукою. Цілуються правими вустами.

... А як родиться маленьке
той те трішечки правеньке...

А в нас не так. У нас немає правих. Спати ми лягаємо на лівий бік. Новелі, повісті, романи пишемо — всі ліві. Навіть глитаї турбуються: „А хто ж савецьку власть до смерти догодує“... Та що там глитаї! А ми, коли в затишних кабінетах розмовляємо про свіжу булку, запашне вершкове масло й молодіуських дівчаток — хіба ми не кажемо: „да, да, майбутній Дніпрельстан, індустрія, Донбас неопрокидні факти, але... як би подешевшало“...

Овва, за цими плаксивими думками трохи не забув за головне: світає, а в мене не скінчена робота. Забув, що є десь друг, є героїня повісті, бадьора, життєрадісна, з якою пов'язане моє минуле. Пробігаю очима написане... Старе, звичайно. Та без цього повість не матиме ґрунту. Без цього не буде Ольги справжньої, яка живе й змагається тепер за новий зобут, колективізацію, піднесення сільського господарства. Беру перо, хвилину зосереджую свої думки, дивлюсь на вікна і продовжую...

(Далі буде)

В. АЛЕШКО

СУПРЯГА

Дід каже: — Толока.
Онук каже: — Рілля.
Батько каже: — Не знаю.
— Тату! — Син тоді до батька.
Встав, усміхнувся:
— Та які ж бо ви чудні.
Та в сільбуди ж ви були.
Чули все?
— Все, синочку.
— Сіять скільки?
— Все, синочку.
— Зерно є?
— Та є, синочку.
А дід бородою
Та все в одну точку:
— То - ло - ка.
Онук каже: — Рілля.
Батько каже: — Не знаю...
— Тату! — син тоді до батька.
Встав, підперезався.
— А я піду впишуся в супрягу.
А ви сидіть тихо
Та смакуйте терен,
Хрін та капустку
Запивайте квасом.
Сидіть та горюйте:
— „Ох - ох!“ — мов та квочка у куточку.
А плуг лежма лежить
та ржавіє.
Земля росами плаче,
Бур'яніє.
Дід каже: — Паші нема.
Онук каже: — Сіймо траву.

Батько пита: — Яку траву?
Син аж стрепенувся, —
Вітер з поля запашний! —
— Хоч шовкову — вико - овес.
Хоч врожайний, цупкостебний еспарцет.
Хоч пахучу, соковиту конюшину...
Дід каже:
А з глибини земляної, весняної
Думка нова йде, гуде.
І промовчати не сила.
Батько каже:
— Ех ти, земле, повний глечик.
Донести б і не розхлюпать
Повноцінний урожай!
— Тату! — син тоді до батька, —
Без толоки, без обніжків —
Донесемо, донесемо!..
На долоні глянув син, —
А долонями огонь, —
З поля вітер запашний! —
— Як піду цупкостебну косити
Та й скажу я:
Травко, добридень!
А чи знаєш, що в нас новина:
Вже толоки рудої нема.
А чи знаєш, що оре плуг
І толоку і луг.
Де порепана руда земля —
Тепер свіжа, молода рілля
Ворушиться під плугом — жива.
Та й роди ж ти, хліб,
Та й рости, трава!
Як даватиму їсти корові,
Добридень! —
Скажу я їй.
А чи знаєш, що в нас новина:
Вже толоки рудої нема
Забувай про будяки,
Про гіркий молочай,

Оце — сінце.
Ось тобі чай запашний.

Дід каже:
— Коней нема.

Онук каже:
— Супряга.

Батько каже:
— Не знаю...

— Тату! — син тоді до батька. —

Та й які ж бо ви чудні.

Та в сельбуді ж ви були.

Чули все?

— Все, синочку.

— Сіять краще?

— Так, синочку.

— Впораємо?

— Звісно, синку.

Ех, і молодого ж і красною,

Коли вкупі. Міць. Рілля —

Борозна до борозни.

Оце й довбня — злидні бити.

Оце й слово — рослиночка,

Що в сельбуді проросло.

А дід бороною

Та все в одну точку:

— Спряжетесь,

А на завтра поб'єтесь —

Шкода й лою на лемішку.

— Тату! — син тоді до батька.

Взяв у руки шапку. —

А я піду впишуся в супрягу.

Я такий удався:

Борозною ляжу сам,

А не здамся.

Дід примовк.

Онук пішов.

Батько наваздогін:

— Йди, синочку, йди

І мене впиши...

Дід. Та піч.

Не піч —

Річ пече, пече...

Так і чеше, мов бичем —

Гаряче!

Угасає старий рід.

Угасає обніжковий, будяковий,

Завівсюжений.

Тане,

Тане

Толока.

Тане,

Тане, —

Ось - ось денце.

Молоде йде, гей!

Молодому день цей, гей!

В молодих земля,

В молодих рілля.

Трактори й поліття.

А на злидні латка —

Супряга.

Угасає дід.

Угасає обніжкований, будяковий.

Завівсюжений.

ШТУРМ ХУТОРІВ

— Слухай, Паньку, брата мого забрали, посадили, га? А хто забрав? Біленко! Хто посадив? Біленко! Га? А хто твоїх синів ловив, га? Він же... Біленко!

Панько Максименко смикає чорну, як вугіль, кучеряву бороду й кліпаючи маленькими, як у поросяти очима, стурбовано дивиться на прилизаного Кирила Чорного. Той бризкає слиною, метушиться по хаті, іноді заглядає в похмурі обличчя хуторян, що сидять навколо великого голого столу, й погрожуючи комусь кулаком, доводить:

— А Свічкалопа хто посадив, га? Не він, не Біленко? А за що посадили мого брата та Свічкалопа, за те що коні труїли? Брехня! За те, що вони правду говорили в вічі. От за що! Боятися що народ не їх слухатиме, а Свічкалопа, бо всі знають, хто такий Свічкалоп... Це не якийсь там обшарпаний Біленко. Правду ж я кажу, га? Я вас питаю, громадяни, правду чи ні?

— Та правду — згоджується Максименко й скося поглядає на гастроногого, справді схожого на птаха, Гаву. — Та що ж поробиш?

Гава помічає, що хтось з хуторян допалив цигарку й кинув в підлогу недокурка. Він вискакує до сусідньої кімнати й повертається з полумиском наповненим жовтуватою махоркою. Кілька пар очей зупиняється на махорці жадібним поглядом.

— Натє, громадяни, курить поки Гава живий — говорить він оскалюючи чорні, гнилі зуби — бо бачу що наша кооперація махорки не насіє. Ні... ні.. Це не її розуму справа!

Хуторяни задоволено посміхаючись крутять цигарки й дякують. Їх щодня Гава частує махоркою й завжди так самісінько гудить кооперацію, та всі ніби вперше чують Гавиною дотепу, посміхаються й, послинивши скручену цигарку, гучно спльовують, витираючи сухими, як пісок, руками порепані губи.

Кирило Чорний на хвилину зупиняється біля Гави, крутить і собі цигарку й, захлинаючись димом, повертається до Максименка.

— Кажу правду, так? Ну от і добре! Нам більше нічого не треба. що робити це вже ми сами знаємо. Нам тільки потрібне твоє согласіє. Ну то як же, га?!

Максименко знову кліпає очима.

— Та добре, тільки що ж мені робити? Я чоловік темний.

— Тут і не треба бути світлому — жартує Гава — тут саме такого й треба, темнуватого, щоб не дуже кидався в вічі.

— Так от, Паньку, — говорить далі Кирило — ти поступай до Біленка у колектів. Чуєш? Помирися з ним, чорт його душу бери, вибий з ним по чарці і записуйся добре, га?

— Ну?!

— Та чого ти хмуришся як той їжак?! Як ще ми не будемо один одному довіряти, то тоді вже усім кришка, амба! Ми ж тобі й собі добра зичимо!

— Ну... ну... Та кажи вже...

Кирило зупинився, зігнувся трохи зіпешившись руками на коліна й понизивши голос, говорить з притиском:

— Ти запишиш до того колективу і з сином, тоді підговорюй людей щоб кидали колектив. Ми тобі в цьому дамо повні струкції. Тільки якась невправка ти зразу до людей: бачите, мовляв, оце вам і Біленко... Оце вам у колектив... А там ми таку штуку Біленкові підстроїмо, що йому люди зроблять те, що колись твоїм сином робили... Цуркою скрутять. Ну так що ж, згода, та?

Максименко вагастся. Він охоче власними руками перерізає би горлянку Біленкові, коли б десь натрапив на того в темному кутку, а на таке діло він не дуже охочий. Ще чогодоброго, дізнаються—засудять. Апокищо йому ж ніхто нічого... Жити можна...

Гава хижо дивиться на Максименка. Він уже не сміється. Вузькі губи йому щільно стиснуто, здається, що взагалі він безротий, замість рота лише бліда риска, попруга. Кирило хмарить брови й знову метушиться по хаті.

— Ну, тоді жди доки і тебе розкуркулять! Пілемо тоді разом попід хатами просити хліба. А то аж у Сибір чи на Соловки попруть. Інших відправляють, і нас відправлять.

— Як це? І середняків хіба?— виривається в Максименка мимоволі. Він злякано поглядає на хуторян і як зацькований пес шулиться. Кирило вже сміється. Аж ось чим можна Максименка дошкулити?!

— А щож панькатися з вами будуть? Ось послухай, що пишуть у газеті.— Кирило витягає з - за халяви потерту газету й тримаючи її до низу наголовком, удає, що читає:

„Треба зібрати всіх бідняків, голоту, так сказати, у колектив, а як усіх зберемо, а тоді ми й куркулів і середняків розкуркулимо і вишлемо їх на Соловки. Нам тоді й середняки не потрібні будуть, особливо ті, що мали синів бандитів та варили самогонку, така наша комуністська політика.“

Тепер Гава знову сміється підморгуючи Кирилові та хуторянам.

— Так що ми з тобою, Максименко, можна сказати, рівні люди? Отакі. Бач яка воно справа? А ти старий дурень слухав Біленка та агронома Сметану вуха розвішавши... І не туди - то! А Сметана, то чоловік хитрий... Так... так... голубе... А ти ламався, думав як середняк, то велике цабе!

Кирило, окидаючи насмішкуватим поглядом Максименка та трьох хуторян, урочисто згортає газету й засуває її знову за халяву. Потім розгинається, береється руками вбоки й довго глухо сміється.

— Так - то, Панько, така, брат, комуністська політика, ха - ха - ха... Сьогодні ти хоч поганеньке підвір'я маєш, а завтра й того не матимеш, забере Біленко, а тобі дулю! а - га?!

— Пожди — хвилюється Максименко — Та якое воно так? Коли ж це?

— Тут так і написано: тільки колективізуємо всіх голодранців, так зразу й почнемо різати куркулів та середняків. В Бугаївці достоту така рахуба була. Середнячки собі сиділи, думали, що до них не дійде черга, а воно бачиш, дійшла і до них! До решти розтрусили їхні манатки!

Максименко замислено чухає груди, заклавши за пазуху довгу жиляву руку. Його аж тепер перекоонує Кирило. Справді, як це він сам не доміркувався? Сметана той виходить добре пахло? Говорить на зборах, що незаможники з середняками, за одно, а воно наче й не так. Чи ти бачиш, яка рахуба?!

— Так що ж його робити?— питає Максименко, відстовбурчивши бороду, як чорний віник — що ж його тепер діяти?

Гава оскалює зуби й знову підносить кожному полумисок з махоркою. Кирило переможно накручує вуса:

— Ото ж кажу, записуйся, а там ми тобі дамо повну струкцію, що та як робити. Та хай і твій Олекса запишеться до комсомолу, ми тоді і сам будемо ковиряти! Треба своє коріння скрізь пустити...

Він хвилину помовчав насмішкувато позираючи на Максименка.

— Ну, годі... з Паньком покінчено, тепер перейдемо до наших біжучих справ. У біжучих справах слово має наш хуторянин з Чорних хуторів Гава, ви його всі знаєте?

Хуторяни сміються захлинаючись димом.

Максименко замислений утомлено сідає далі в куток і тремтячими руками крутить цигарку. Гава підводиться й раптом скинувши з вузьких губ посмішку, витрищаючи очі, шепче:

— Це граждани відносно машинізації. Всі ви знаєте, що от Кирилів брат і Свічкалоп засипалися, бо полізли до конюшні, де був отой чортів наймит, Пилип. А нам треба почати не з живого, а з мертвого реманенту. Отам у клуні у них стоять усякі тобі сівалки та жнивварки, так їх треба якось підпалити. Хто береться за цю справу, га?

Хуторяни переглянулись. Кожний покрутив головою.

— Та це хай той, кому ближче — відповідає пузач з широким, понівеченим віспою обличчям.

— Правельно — згоджується другий.

Третій мовчить. І лише коли до нього повернулося кілька пар очей, бліді його губи починають ворухитися:

— Та, канешно... Це так от Максименкові зручно...

— З сином — додає Гава — Максименкові з сином!

— Йому близько та й підозріння не буде на нього падати. Хто там здогадається. Словом хай Максименко з сином.

Гава й Кирило посміхаються.

— Хто за те, щоб це діло доручити новому членові нашої гарнізації? — питає Гава — підніміть руки!

Всі п'ятеро, за винятком нахмуреного Максименка, піднесли руки. В хаті на хвилину запанувала тиша. Чутно як на дворі завиває вітер і по-парубоцькому грюкає віконницями.

— Одногослоно — говорить Кирило останнім опускаючи руку. — Ну, збори щитаю закритими...

Коли Максименко виходить, Кирило зупиняє його в сінях і, тримаючи важкою рукою за плече, уривчасто кидает:

— Та той... Гляди, Пацько... Бо коли проговоримся, то тобі всеїдно не повірять, свідків нема, а ми того ж дня пустимо тобі червоного півня, та такого, що тобі ніколи й не снилося. Таке правило в нашій гарнізації, чуєш?!

Максименкові поза шкірою наче хто тре крижиною. Він ледве намагає тремтячою рукою клямку й вирвавшись на двір, важко зідхає ніби довго втікав від якогось хижого звіря.

За яром блимають вогники. Там село, а ще далі цілий віночок вогнів — то цукроварня. Максименко завжди повертаючись з хуторів дивиться на ті вогні й пригадає синів - бандитів. Колись сини грабували завод, з бандою бешкетували там аж доки робітники з червоноармійцями, серед яких тоді був і Біленко — не піймали. Максименко ніколи не підтримував синів, він сам ненавидів іноді їх, бо люди тикали пальцями й проклинали. Коли синів постріляли, він не плакав, а тепер йому шкода цих диких парубків. Може щоб вони жили, якось урятували б батька. Ато чи не доведеться старому йти з торбиною попід хатами?

Максименко йде яром, спотикається, іноді падає й, обтрушуючи потім штани, брутально лається. Волохаті будівлі хуторів, як чорні примари лишилися там під горою... Темрява, мов чорна вовна обклала землю, наповнила повітря й настирливо лізе в вічі. Земля парує й пахне вогким, угносним чорноземом. Ноги трохи грузнуть і не слухаються, та ось недалеко вже. Ось церква, вигін... А там Максименкова хата. Може вже останні дні в ній доживає Максименко. Серце йому ніби хто взяв рукою та й стиснув.

— Ні, чорта лисого — думає він — почекайте, буде вам колектив. Максименко теж не з глини виліплений, у нього теж є голова на плечах... Він ще побореться з вами.

В хаті світить. Вся сім'я покотом лежить на широкому полу серед різнобарвного лахміття. Лише Олекс сидить біля маленької гасянки похилившись над якоюсь книжкою. Максименкові хочеться вилаяти парубка, що даремно випалює гас, та згадує про доручення хуторян і мовчки сідає на лаву з-під лоба позираючи на сина.

Олекса підводить великі й такі, не схожі на батьківські, очі. Він похмуро чекає на лайку. Він звик слухаючи батькову лайку, мовчки, покірно згортати книжку, ображено одвертатися від батька й умошуватися на лаві підсуваючи під голову якийсь старе шмаття.

Але сьогодні батько не лається й сів на лаву, загородивши таким чином Олексі відступ. Олекса помічає, що батько навіть намагається посміхнутися. Що ж це означає? Чи не п'яний знову?

Олекса не розуміє сьогодні батька. Коли старий Максименко п'яний, він тоді похитується, дуже голосно ікає й не може всидіти на одному місці, а тепер батько сидить досить міцно й лише чорна борода йому помітно ворухиться.

— От що сину — зрештою забалакає Максименко — ти кинь до дідька оту книжку та вислухай мене. Я був оце в кума Кирила. Так пробі радить записатися до колективу...

Олексині брови підводяться над очима чорними дужками, а губи розтягуються в посмішку.

— А я вам хіба не радив. От бачите...

— Та почекай же... Ми значить поступимо до колективу, а тоді щось маємо робити... Кирило скаже що. А тобі треба вступити до того, як його... касомолу... То ти, сину, завтра зранку...

— До касомолу — перериває Олекса.

— Егеж до касомолу.

— Та я вже поступив... Уже ось місяць скоро буде, тільки все боявся вам говорити. Думав що ви будете сердитися.

— Поступив?!— Максименко дивується — він не сподівався, що син це зробить, не запитавши батька. А втім хай і так. Ковінька на руку...

— Коли приймали — розповідає Олекса, то довго відволікали. То кажуть, що брати були бандити, то до колективу не записався. А потім хлопці виступили за мене та й кажуть, що я хлопець хороший, що я не винен коли брати були бандитами, що можна мене прийняти, бо я себе виправдаю. Кажуть, що хоч я є середняк — та розумію політику радвлдади й виправдаю себе. Так я вам давно збирався говорити, що мені треба й до колективу записатися, бо була така постанова нашого комсомольського осередку...

Максименко не впізнає сина. Що це він таким розумним став? Дивись як говорити. Ну прямо тобі Антоноку, що приходить на збори з цукроварні... Не схожий цей син на Петра та Якова. Ті ніколи не читали книжок, а все ото когось бувало поб'ють або підпалять, набирався з ними старий патерюхи. А як прийшла революція — поробили собі куцопали та й пішли до лісу. Так старий Максименко їх більше й не бачив. А стара Максименчиха померла з горя. Тих побивали, а цього, бачиш, хвалять. Та тільки куди це він гне — чи не думає справді зв'язатися з тим касомолом та колективом? Чи варто йому зараз розповідати про нараду в Гави на хуторі. Ні, мабуть треба перше довідатися, що він там робить у тому касамолі, а то ляпне десь — тоді все піде димом... Панько старий знає хуторян. Вони такі що коли б мали силу, все б село з пилюгою змішали б.

— От що, Олексо — говорив суворо, але тихо Максименко — завтра зайдеш до Біленка та запиши нас до того колективу. Скажеш, що батько передумав і дуже хоче записатися. Пойняв? А там побачимо

Олекса кинувся б обіймати батька, він такий щасливий, та його почуття погасло, як у дощ багаття, коли він глянув на суворе, кучерявою густою бородою оздоблене лице нахнюпленого батька.

Олекса мовчки згортає книжку й, лягаючи на звільненій батьком лаві, довго дивиться в стелю, широкорозплюченими, блискучими очима. Потім батько дмухає на гасянку й хату заливає, як чорний водоспад, густа, нестримна темрява...

На широкому вигоні проти церкви стоїть простенька дерев'яна, оздоблена чотирма червоними прапорцями, трибуна. Навколо неї ослони. З цієї трибуни під час свят або демонстрацій промовляють незаможники та представники з району, або робітники цукроварні. А вечорами тут збирається молодь, на східцях трибуни тоді сідає кривоногий гармоніст Зінько й награвє польку, а навколо трибуни танцюють созівки та молоді созівці.

Колись комсомольці прилаштували на трибуні ліхтаря й вечорами там читали газети, збираючи біля трибуни не тільки молодь, а й дорослих.

Вдень трибуну використовує Біленко. Це зовсім близько від сільради, де міститься канцелярія созу, а найголовніше те, що з трибуни видно не лише село, а й поле та навіть хутори, що аж ген за яром розмостилися й визирають високими верхами клунь та залізними дахами будинків. Це місце, де Біленко почуває себе як капітан на містку великого пароплава. Ось і тепер Біленко стоїть біля трибуни й дивиться в далечність, де синіє вогкий степ. На ослоні сидить Пилип, що після сутич з Свічкалопом став за незмінного помічника Біленка. Поруч Пилипа агроном Сметана в сірій сукняній сорочці з розстебнутим коміром.

Пилип досі носить пов'язану руку, та очі йому блищать вогнем бадьорого настрою. Сметана похмуро дивиться на мокру землю. Вчора йшов дощ і тепер скрізь поблизкують калюжки, а земля й зеленкуваті плями травички горять, залиті промінням березневого сонця. Іноді погляд Сметани падає на виготовлені сівалки та борони, що стоять цілим рядом біля сільради. Він обшупує свою цигарку й, коли вже нема чого щипати, кидає недокурки на землю й спльовує:

— Да... — говорить він роззяно, зідхаючи — діла погані. Цей дощ нам завдав багато мороки. Та нічого, коли сонце добре пригріє, то завтра можна буде волочити... А треба поспішати. Посієш в погоду — кажуть старі люди, — більш приплоду

Пилип посміхаючись додає:

— Так і агрономи кажуть...

І потім похитуючи головою, серйозно, як старий, дід кидає:

— А зерна ще не протравили....

— Як це?! — схоплюється Сметана — я ж вам лишив формалін і розповідь як це зробити! Чого ж ви досі не протравили?

Біленко розводить руками:

— Місця немає. Я вже голову собі висушив, товаришу Сметано. А все не доберу, де б його розміститися. В сільраді немає, де, тісно. В школі дівтора, не можна ж її тепер викишкати, а в хаті немає як. У мене сами ж знаєте — земляний діл, а в Клименка дерев'яна підлога — так жінка сказилася, не пускає, каже, що це отрута, а в неї малі діти. А вчитель наш крутить, як циган сонцем.

— Ну да — згоджується Сметана — у Клименка це дійсно... того, а що ж учитель каже? Не хоче та й тільки?

— Та в нього кімната велика й майже зовсім пуста, так він пан великий. Де ж пак завоняємо кімнату — відповідає за Біленка Пилип іронічно посміхаючись. А там ще жінка в нього, колишня попівна така собі — ні в тинні в ворота, та вона це його найбільше збиває.

Сметана хвилюється: як же так?! Це ж просто скандал! Він же на заводі сказав, що в них справи добрі, що тільки випогодиться — одразу ж вирушають на поле. А тепер виходить, що навіть зерно не готове. А, ну його, яка ж дурна справа?! Та що ж це справді, невже не можна цієї справи якось полагодити? Хіба таки созівці не допоможуть, щоб туртом десь ото знайти приміщення?!

Сметана підводиться. За ним Пилип. Всі троє стоять безпорадними постатями біля трибуни. А сонце пригріває землю, гладить її своїми золотими долонями. Земля парує й пахне торішнім листом. Па траві в мільйонах краплинок ще не висохлого дощу кольоровим блиском спалахує соняшне проміння.

З-за рогу сільради простує високий, трохи наче згорблений робітник у шкідряній куртці. Пилип схоплюється й біжить йому назустріч.

— Здоров, Антонюку! — гукає він ще з дороги — а йди - но сюди! ось тут наш штаб засідає.

Антонюкові, під коротенькими підстриженими вусами з'являється посмішка. Він тисне Пилипові руку, жартوما шарпаючи її, ніби намагаючись відірвати й густим тенором говорити:

— Шта кажеш? Ах, ти колективісте, пацанястий? І коли воно таке виросло? — Дивується Антонюк ідучи до трибуни й, попліскуючи по плечу Пилипа — пам'ятаю 25 року таке пацаня бігало за Свічкаполовою скотиною, а тепер глянь, вуса засіялися!

Біленко й Сметана тиснуть Антонюкові руку й радісно посміхаються:

— Ну, що там на цукроварні? — тепло питає Біленко — й у голосі йому відчувається якийсь сум за цукроварнею, на якій він працював раніше — як там змагання, га? А пляна перевиконали чи ні за цю декаду?

— Та у нас справи нічого — відповідає Антонюк задоволено посміхаючись — пляна перевиконали на сім відсотків. А от у вас і погода погана, і взагалі діла щось не той.... Куркулики - хуторяни ваші сидять на місці, не рипаються. От мене й послали хлопці. Треба вам допомогти. Кажіть чим, я зараз вам по-робочому. Ти ж знаєш Біленку, ми не любимо багато говорити!

Біленко длушає бороду. Він знає, що Антонюк допоможе. Він такий хлопець, що може одразу ж щось вигадати, та йому Біленкові трохи не зручно признаватися. Що скажуть робітники: прогуляли, скажуть, не зуміли організувати маси?! Ех, ви мовляв, люди волячих темпів. Сидите як куриці на яйцях.

Біленко уявив собі насмішкувате лице Антонюка. Так і скаже: певно, за своєю старою звичкою розтягуючи слова:

— Да... хлопці, у вас гайка той... ослабла... треба трохи підкрутити.... Й почне підкручувати. Та так накрутить, що рідко й на здоров'я буде. Пилип мабуть і на цей раз не витримає, скаже...

— Не протравили зерна — несподівано заявляє не Пилип, а сам Сметана, розглядаючи на землі якийсь камінчик, — формалін є, посудина є, а приміщення немає. В школі діти, Клименкова жінка не пускає — теж діти, а вчитель....

Антонюк наперекір своїм звичкам — замислюється. Посмішка йому на лиці зникає й він якось по-новому оглядає село наче намагається десь намацати очима відповідне місце. Й раптом лице йому світлішає хто - й - зна чи то від сонця чи від якоїсь гарної думки. Брови розсуваються й губами знову розповзається посмішка.

— Ех ви „ерот“ та у вас же є прекрасне приміщення. Я не знаю як це вам у голову не прийшло?!

— Де? — Запитує здивовано. Очі Сметани й Біленка теж запитливо зупинилися поглядами на Антонюковому обличчі.

— Де ж ти його так скоро набачив? — говорили їхні очі.

— Ви ж маєте тепер зовсім порожню церкву!..

Всі повернулися до церкви. Пнеться вона як і півсотні років тому в небо своїми старими зеленуватими банями та хрестами. Біла, квадратова, вона схожа на величезний будинок і тільки опукла стіна вітара, та бані на горі, псують враження. Хлопці вже давно націлюються зробити з церкви будинок колективіста. А от до такої справи, як використання приміщення порожньої церкви для протруювання зерна — ніхто не подумався.

— А й справді — говорять Пилип, підхопивши думку Антонюка й намагаючись її далі розвинути — в церкві поперше різна, фарбована підлога, подруге,

широко, просторо, там усе зерно одразу можна розстелити, а тоді тільки бризкая формаліном та перелопачуй.

Біленко радісно поглядає то на Пилипа, то на Антонюка. Тоді повертається всім корпусом до Сметани й довго дивиться на нього наче запитує: „а ми прохлопали, га? От чудаци, правда?“ Та раптом чоло Біленкові нахмарюється й він стурбовано знову длушає свою бороду.

— Ну да це добре сказать, але ж ми церкви ще не зачинили й громада може не дозволити.

— Може не дозволити? — перепитує Антонюк — а скільки в нас у колективі? — дев'яносто відсотків? га? А що тій церкві зробиться? Нічого?! Та хіба це що, танцюльки? Свайба? Та й свайби ж усякі по церквах роблять... Піп ваш п'яним ваявся, жінок гвалтував у самісінькому вітарі, а то хліба там не висипати. Словом масі треба пояснити в чому справа, мовляв, час не жде, прогавимо весну, хліба не посіємо, з голоду поздыхаємо. Бог у двадцять першому році хліба не дав, то й тепер не дасть коли вчасно не посіємо. Словом скликай, Біленку, селян, ми всі гуртом будемо говорити. А там, коли нам з цією справою повезе — не важко буде церкву забрати й під будинок колективіста....

Біленко хвилину міркує. Тоді звертається до Пилипа:

— Синашу, бий у дзвоник! Хай сходяться, ми це питання одразу, по-військовому...

Антонюк сміється тримаючи Біленка, що починає метушитися:

— Постій, тут справді військова тактика потрібна, та не дуже треба квапитися — дай наперед обміркувати порядок денний. Ми ж на активі та на загальних зборах незможників вирішили ліквідувати куркуля, тепер схвалимо на загальних зборах, затвердять вищі інстанції і приступимо до роботи. От я й думав просити тебе, щоб ти на вечір скликав збори, ну а коли можна й зараз, в полі всеїдно ж ніхто не робить, то давай і зараз. Хай увечері тоді лягають відпочивати, бо завтра здається буде на полі гаряча робота.

— Ну, малиш, тепер катай дзвонить.

Договорились?

Пилип біжить до церковної брами, над якою висить невеличкий дзвоник і за хвилину вигін і все село заливає голосне подзвіння. До трибуни саме тепер підходить замислений Олекса й несміливо зупиняється біля Біленка. Той поглядає на хлопця й, помітивши що той щось хоче сказати, привітливо посміхається:

— Що, синку, гарного скажеш, га? На збори прийшов?

Олекса пахмуро дивиться на Антонюка, далі на Сметану. В очах йому спадає якась турбота.

— Та... до колективу... хочу...

— Записатися?

— Ну - да... Батько сказав записати. Те ж надумав.

Біленко на хвилину замислюється: Чим це пояснити? Це для Біленка просто несподіванка. Правда, старий п'яничка Максименко іноді навіть приходив на збори созиців, але ніколи не висловлював бажання вступити до созу. Навпаки — він приятелює з хуторянами - куркулями й іноді свариться з Біленком їх захищаючи. Чому ж це йому раптом захотілося до колективу?

— Ну, що ж — чує Біленко тенор Антонюка — раз хочуть люди записатися до колективу, треба й записати, а тільки — де ж ви, хлопці, були з вашим батьком раніше?

— Я й раніше, давно вже хотів до созу — відповідає ображений трохи Олекса — та все не пускав. А от тепер і батько вирішив...

— Добре, зайдеш до сільради, там напишемо заяву й обговоримо на правлінні нашому, — говорить тихо Біленко — та його не кидає думка: що ж це могло трапитися, що Максименко вирішив записатися до Созу? Кажуть, що він має зв'язок з куркулями, чи не настроїв сина з якоюсь куркульською штукаю...

Пилип, подзевовивши, кидає каната й повагом, як старенький, чвалєє до трибуни. Зі всіх кутків села збираються сівці. Хутко навколо трибуни їх збирається стільки, що Біленкові та його „штабові“ стає тісно й вони всі вибираються на сходи, а далі й на саму трибуну. Скільки їх усіх? Двісті? Триста? Хіба можна перелічити, та Біленко знає, що напередодні сівби всі збираються дуже ретельно, зимовий сон розвіяно. Більшість тут, — можна збори відкривати.

Голос Біленкові звучить як чужий. Думка його зайнята іншим. У гурті він намагає очима старого Максименка, що стоїть похнюпившись, впершись у груди чорною бородою. „Чому це він так несподівано? Це вже якась куркульська стратегія — думає Біленко — це неспроста. Бач, як брови нависли — злість на мислі. Та чорта з два... Старого вояку Біленка не обдуриш, він зуміє дати відсіч.

Антонюк робить доповідь. Натовп починає хвилюватися. Чути поодинокі голоси:

— Та ми ж уже раз ухвалили на неможливі...

— Час їх уже давно розкуркулити!

— Та в нас же тільки Свічколап та Чорний і був, а то хіба того, Максименка — хтось кидає неспівливо — він хоч і не куркуль, та з куркулями покумався, та й синів мав бандитів.

Антонюк схоплюється. Максименко люто озирьється, шукаючи очима власника голосу.

— Що, куркулів немає? — Запитає Антонюк, намагаючись говорити тихо — а на хуторах? А сівці не пам'ятають, як Кирило Чорний з Гавою грабували цукроварню та переховували бандитів?

— Та вони й самогонщики!..

— Вони й конокради, знаємо їх — гукає Степан з натовпу.

— А Сироту хто підпав — гукає Клименко — теж наші хуторяни!

— Ну от — говорить Антонюк голосніше — чуєте? Ми розберемося, то побачимо, чим вони для нас шкідливі й по скільки гектарів землі мають та як експлуатують і експлуатували наймитів! А от щодо середняків, то той, хто от крикнув, зробив шкідливу помилку. Хто буде розкуркулювати середняків — того ми самі посадимо до буну. Це перекручування лінії партії! Ото ж запам'ятайте: бідняк і середняк разом повинні об'єднатися в колектив і спільними силами працювати. А куркулів, як ворожу нам клясу, так само й оте сміття хуторське, що лишилося нам від Столипіна - хуторян, що розсілися біля нашого села та цукроварні й займалися самогоном, бандитизмом та експлуатацією — треба зліквідувати. Збори комнезаму та наймитів ухвалили виселити за першою категорією обох куркулів Чорних, Свічколапа та Гаву, за третьою категорією — решту хуторян куркулів, що теж були під впливом перших і займалися шкідництвом.

Максименко здивовано дивиться на Антонюка й уважно слухає. Його дивує це: „невже таки його не чіпатимуть зовсім? Та як же це так? А в газеті ж писалося ясно — аджеж Кирило читав, сам бачив. Ні, тут щось не тече... Крутить Антонюк. В газеті написано одне, а він очі замазує, думає, що Максименко візьме та й повірить. Ну - ну, погуляй, Максименко не ждатиме черги, він з вами ще сам повоює“...

Збори приєднуються до постанови неможливі та наймитів.

— Давно час — гукає Клименко — я як середняк, котрий іде з неможлими клясом, цілком і повністю піднімаю руку!

На сходи трибуни стає Килина:

— Я теж перша піднімаю руку, о! Я сама в наймах поневірялася в Чорного, а він мені й досі не доплатив...

... Тим часом до Антонюка підходить Пилип і щось йому пошепки говорить показуючи на натовп. Антонюк задоволено посміхається. Він тепер говорить вже про друге. Його цікавить: що може вийти, якщо сівці хліб не посіють, або зерно лишилось не протруєне. Чи не треба було б протруїти добре все зерно, щоб знищити бур'яни на наших нивах.

— Та чого ж там... треба протравити обов'язково!

— Протравимо, а якже... А ось підсихає, завтра й почнемо сіяти... Всі як один вийдемо на поле...

— Годі вже тих бур'янів! Яке посієш, кажуть, таке й матимеш, пора вже нам у огрономів того розуму набратися! — гукає Степан помахуючи своїм незмінним батіжком — я працював у радгоспах, так знаю як це робиться...

Антонюк оглядає сотні чоловічих і жіночих голів і бачить повну одностайність, в жодних очах немає байдужості. Йому здається, що якийсь струм наскрізь пройшов крізь усі істоти й заразив кожную істоту одним бажанням. „Коли б таке єднання було завжди, з цих колективом можна було б гори перевертати. Та ось заговорю про церкву й одразу в більшості обличчя нахмуряться“.

Біленко поглядає то на масу, то на Антонюка. Яка сила звучить в простих словах цього робітника. І слухають же його, наче казку якусь цікаву. А він, Біленко, думав, що зараз усі визвіряться й будуть протестувати. Що - правда, тепер коли куркулів Чорного та Свічкалапа вислали з села, немає кому каламутити людей, то така ухвала може й пройти. Всі ж знають, що це і в інтересах союзу.

А Антонюк уміє говорити, бач почав з самісінького тобі двадцять першого року... Ну, Біленко так і знав що він згадає й про попові історії у віштарі церкви, дивись, сміються всі... Ну, коли так, то певно ухвалу винесуть, аджеж кожному зрозуміло... Хто це сказав: „хліб святий можна“? Ну, звичайно, можна. Святий чи не святий, а треба протруїти... Правельно... Молодець Антонюк!

Біленко ладний обняти Антонюка, та саме ніколи. — Треба голосувати... Але, що за дідків батько? Говорили всі, що треба, а голосують мало. Де ж решта? Е, товариші, так не годиться?! Треба голосувати, кожний созівець, чиє зерно будемо засівати, повинен потурбуватися про протруєння. Ну, так хто за?! Товаришу Сметано, ану там підрахуйте!..

Ну от, переважна більшість!

— А хто проти? — Два? А решта? Утрималися?! Товариші, та як же так, давайте або за, або проти, навіщо ж утримуватися. Ми ж не силуємо.

— Та хто його знає, місце святе... бас несміливий з гурту.

— Скальки жили, а такого ще не чули...

— Воно канешне хліб святий — хтось кидає напівжартома — а от формалін який там хто його знає...

— І формалін посвятитись кажуть же: до кого пристанеш і сам таким станеш, — кидає інший голос.

— Шкода що немає нашого попа, а то хай би про всякий случай посвятив отой самий хормалін.

На східці трибуни знову вискакує Килина. Їй з-під хустки висмикнулися коси. Вона хвилюється. Відтоді як Ялисовета та Параска біля криниці так піддурили молодиць, вона ладна кожному заплювати очі, хто говорить про соз щось погане. Ось і тепер, як дівчина жваво повертається на трибуні й хвилину хвилюючись не може говорити.

— Та чого ж це ми огинаємося як та норовиста коняка — кричить вона опанувавши мову — піл, звиняйте на слові, бахурство розвів у самісінькому тобі віттарі, а ми не можемо зерно зсилати?! Та коли бог терпів попову розпусту, то якого ж чорта він буде сердитися за хліб, га?! — Килина на мить глянула в бік церкви й змовкає, аж жахається, хтой - зна які думки блукають в її голові, та ось вона знову з якимсь запалом поглядає на Андрія, що стоїть трохи похмурившись, на молодиць, що здивовано дивляться на неї й раптом закінчує:

— Та я перша піду перелопачувати! Біленку, давай зерно!

— А я що гірша за тебе? — підтримує її низенька Клеменчиха. — і я піду... Запиши й мене, Біленку!

Степан аж тепер посміхнувся й помахує в повітрі батіжком, наче від чогось відганяючись:

— Кляті баби! — вигукує він бадьоро — бачиш, випередили нас, от тобі й созмагання! Ей, Біленку, запиши там і мене, краще од мене ніхто не вміє перелопачувати. Клименку, сходи, брат, за ключами. Андрію, ану запрягай коні — заметушися Степан — гайда, хлопці, до роботи, час не жде. Гей, закривайте збори, постановили, значить — баста, нема чого тут базар розводити!

Біленко щось хоче сказати та дивиться на Степана й тільки сміється. Хто б міг думати, що в Степанові знайдеться стільки сили? Салдат, справжній салдат. Рішили — значить баста! Здорово! Ну, Пилипе, качай з Андрієм запрягати коні, а ми з товаришем Сметаною підемо до комори. Степане, так ти той, організовуй бригаду й веди всіх до церкви. Розкачайся, хлопці!!!

Сонце м'яким пухом світла ллється на обличчя людей і кожні очі невідомо чому світяться якось особливо, чи від соняшного блиску чи від запалу? Агроном Сметана що не любить багато говорити, відчуває тепер себе справжнім командиром і кожному знаходить роботу. Ось він з Біленком розповідає як саме набирати та висипати в церкві зерно. А ось уже розбавляє формалін вимірюючи його точно на грами. Тепер хай беруть лійки, підтягують бочку до церкви й починають роботу. А хто там пішов по лопати, чи принесли лопати?

Андрій ще якийсь трохи нерішучий, з Пилипом та іншими трьома созівцями підвозять у чувалах зерно. Біля дверей церкви, на сходах Клименко, відчинивши двері, вже чекає на зерно. Созівці вносять важкі чували й висипають зерно на чисту жовтувату підлогу. Сухе, як пісок, зерно розсипається й заливає підлогу, утворюючи зерновий острів посеред церкви, що досі знала лоби та коліна людей отруєних релігійним дурманом.

Кожний созівець тут знайшов собі роботу. Хто розгортає зерно, кілька чоловік поливають його з поливалок розчином формаліну. Степан з молодичками перелопачує потемніле вогке зерно й воно летить темно - жовтою піною, з глухим шелестом плюскочаючи на купу.

Біленко й Сметана метушаться по церкві і їхні кроки віддаються луною по закутках та по залі церкви. Обличчя святих дивляться з ікон мертвими поглядами на оновлених людей, що по - новому використали „святе приміщення“. Килина іноді поглядає на тьмяно - жовті лиця „спасителів“ та „преподобних“ і їй стає трохи лячно. Хвилинами здається, що ось біла стеля розмальована золотими зірками впаде на голови й хтось із темного вістаря гримне суровим голосом. Десь там глибоко червячок колушає. Клинене серце. Та поволі вона смілівішає, доповіді на зборах зробили свою справу, вона все ж перемагає звички минулого. Ось Килина зупиняється в русі щоб відпочинутися, й узявшись у боки якось ніби новими очима дивиться на приміщення, де вона стільки вистоювала на колінах. Вперше кидаються в вічі смішні курявою та павутиною закриті, незграбно намальовані обличчя святих, облуплена фарба на золотих хрестах, гидкі вилізани тисячами губ плями полинялої фарби на руках „спасителя“. І як це вона могла тулитися до цієї заслиненої на протязі десятиків років гидоти? Адже ж лікар у лікарні на лекції говорив, що так передається зараза. Яка вона рада, що їй пощастило уникнути зарази. А скільки людей хворіло на всякі хвороби через оці церковні звичаї. Ні, Антонюк говорив правду, нам потрібна не церква, а клуб та школа.

Килина пригадала попову розпусту й подумала:

— І як це ти, боже, терпів таке в себе в храмі, чого ти не вигнав попа, чи може ти сам з попом розважався у вістарі?

І Килині так хотілося тепер глузувати з цих туберкульозних, засмоктаних облич „святих“ та „спасителів“, що придуркувато дивилися зі стін на веселих колективістів.

— Агов, Степане — сміється Килина, — а може б ми коли обсіємося найняли б музики, та гульнули б тут... Попові ж можна було, га?!

Всі теж сміються. Степан хмуриться „бісова баба і тут вона випередила. Він махає рукою, далі набирає на лопату зерно й намірюється сипнути кудись поперед себе, та раптом зупиняється в русі й вивертає зерно на купу:

— Хотів сипнути отому сивому аж у самісіньку бороду та на таке, звиняйте, й зерна шкода...

Відчуваючи тепер свою перемогу над Килиною, Степан нагинається й далі перелопачує шойно покроплене зерно, вдало підкидаючи його й знову перехоплюючи в повітрі.

Біленко з Сметаною все ще ходять наповнюючи порожню залу звуками кроків і на них дивляться похмурі очі жовтих облич „спасителів“...

На східцях церковного фасаду сидить Олекс. Він дивиться собі на старі, забруднені чоботи, на халявах яких жовтіють плями потертості шкіри і йому в очах світиться якась туга. Антонюк, оглянувши ремонт сівалок та борін іде до церкви і зупиняється на східцях проти Олекси. Він здивовано дивиться на нерухомого хлопця.

— О, а ти чого це байдики б'єш, козаче, га? — питає він нахилившись до хлопця — чи то тобі вже немає й роботи?!

Олекса підводить голову й Антонюк помічає, як хлопцеві смикаються губи. На очі навертаються дві каламутних краплини й повільно скочуються до рота.

— Я... не в созі... одинокий...

— То оце тому й плачеш?! — докоряє йому Антонюк — а ну ходімо сюди, я побачу як ти вмієш перелопачувати зерно, а ну ходім!

Антонюк тягне його за руку й вони обидва входять до церкви.

— Біленку, що ж ти не хочеш приймати хлопця до созу? — звертається Антонюк до заклопотаного голови созу — ти бачиш як бідняка на самоті засумував. Та воно й зрозуміло — щоб мене не прийняли робітники до свого колективу, то я мабуть би й сам здохнув з нудьги.

Олекса ніяково стоїть біля Біленка, похнюпивши голову.

— Та чого ж, ми його приймемо, він середняк — говорить Біленко та він же тільки сьогодні заявив.

Тим часом Антонюк уже знайшов лопату й тиче її Олексі в руки:

— А ну візьмися, брате, з тебе я бачу буде колись путній комунар.

Біленко слухає Антонюка й підозріло дивиться на хлопця, що ретельно й спритно перегортає в повітрі зерно, ритмічно похитуючи головою. Біленко ніяк не може розуміти, що це означає? Не інакше як Максименко з куркулями підіслали хлопця якоюсь метою. Треба за ним пильно простежити. А то ще чого доброго вткне десь фріника — доведеться тоді голодати.

Біленко виходить на двір, і підкликавши Пилипа, щось довго йому шепче на ухо. Очі Пилипові ширшають від здивування, та за хвилину він уже похитує головою, на щось погоджуючись. Трохи заспокоєний Біленко повертається до церкви, де десяток рук дерев'яними лопатами то згортають, то розгортають ритмічними ударами вогке, потемніле зерно.

Максименко сидить за столом і каючи й похитуючись. На дворі смеркає. Кімнату заливає надвечірній морок і чорне, бородате обличчя втрачає вираз, лише очі блищать як у казкового ворожбита. Коли заходить до хати втомлений та щасливий Олекса, старий повертається до нього й похитуючись коротко запитує:

— Де був?

— У колективі, перелопачував зерно.

— А -га! А там хтонебудь є, ік! га? Стережуть... питаю!

Олекса ригадує, що Біленко призначив двох созівців вартувати біля церкви відповідає:

— Еге, стережуть!

Максименко кілька хвилин дивиться безглуздо своїми маленькими очима на Олексу й ікає. Тоді запитує:

— Прийняли?

Олексі не хочеться говорити з п'яним батьком та він знає, що не відповісти на батькове запитання — не можна. Це значить розпочати сварку.

— Прийняли — відповідає він зі드хаючи.

Максименко хоче ще запитати, чи жбудуть розкуркулювати середняків, але він пригадає розмову з Чорним, що мав щойно на хуторі й одразу ж вирішує приступити до справи. Він поглядає на дітей, що лежать на полу й, кивнувши головою, щоб Олекса наблизився, розповідає про справжню мету вступу до колективу.

Олекса широко розплющеними очима дивиться на бородатого лише батька й воно йому здається якимсь волохатим звірем, що от-от накинеться на нього й задушить міцними кошлатими латами.

— Так ти той... сходи... підпали, га? Ік! Тоді вся їхня справа лусне, ч-ччу-еш, га?! на!

Максименко подає синові сірники. Олексі мигає перед очима жахлива картина пожежі. Дерев'яна церква спалахне ж одразу й тоді може загинути не тільки все созівське зерно, а й созівські оселі. Олекса пригадає як Пилип захищав созівські коні і куркулі порізали йому руку, намагаючись убити, щоб потім потруїти коней. Пилип, як справжній комунар, про яких Олекса читав у книжках, захищав созівське багатство, а йому, Олексі п'яний батько наказує підпалити церкву. Це все роблять куркулі-хуторяни. Вони намагаються продовжувати справу Чорного та Свічка-колапа. Це ж вони й комору тоді підпалили, а тепер підговорили батька на такий злочин.

Олекса крикнув би батькові в лице про його злочин, про те, що його підкупили горілкою куркулі й нацькували проти самого себе, але ж хіба ця п'яна морда з задубленим мізком його зрозуміє?

— Іди — шипить Максименко.

— Не піду — вибухає Олекса — годі з нас! Брати були бандити! Ви п'яниця, йдете їхньою стежкою! А я не хочу! Не хочу!!! Я хочу жити чесно!!! Чусте, чесно!!!!

Олекса кричить і йому здається, що за ним кричать, брязкаючи, вікна, кричать перелякані діти, кричить мисник гуркотом мисок, стіни, підлога, стеля... Старий Максименко підводиться й скидає з себе товстий очкур з тією мідною пряжкою, що після неї Олекса й досі носить синяки на спині. Батькові маленькі, порослі очі на мить приковують Олексу до місця й він ніяк не може поворухнутися та раптом помічає над собою чорну жилаву руку й зриваючись з місця, криком рвучи морок вечора, вибігає на двір.

Він біжить у темряві вулицею й уже не кричить, та йому здається, що вулиця досі повна крику, летить за ним на божевільних крилах, хапає його за руки, за ноги, ший і вередить божевільним вереском.

Олекса зупиняється аж біля трибуни й захакавшись тулиться до вогкого дерева обличчям. Серце йому так стукає, що здається чути далеко від трибуни.

Хтось кладе йому на плече руку. Олекса здригає.

— Брось ти його ідола допотопного — чує він м'який, дружній голос Пилипа, — я бачу, що твій рідний батько тобі не краший, ніж мені колись був мій хазяїн Свічка-колап. Ходім, брате, до мене ночувати. Ти сьогодні, бідняка, наборовився, а він гад ще починає битися. Ходім...

Пилип одтягує Олексу від трибуни й вони бредуть густою темрявою на світлі вулиці, що блимають у кінці вулиці, як чийсь ласкаві очі...

З заходу віє вогкий холоднуватий вітер. В небі білими копицями розмостилися хмари. Іноді вони закривають сонце, тоді блакитна тінь переповзає землею. На полі працюють созівці. Ген вони всі, — з вигону їх видко, як на долоні. В одному місці волочать, в іншому орють, певно підярову пшеницю, або ячмінь. Дівчата з співами іноді переїзять на нове поле, дооравши смугу созівського лану. Вони їздять верхи на конях, позатулявши спідницями конячі боки.

Біленко з Антоном позирають на незвичайних кіннотчиків і посміхаються.

— А то бувало жінка ні за що не сяде на коняку — розповідає Біленко — те село по-новому, брате, почало дихати. От де життя почалося. Вже коли Килина Степаном збирають підписи, щоб передати церкву під будинок колективіста — це не якась тобі проста штука. Прямо тобі на сто років вирости наші селяни.

Антонюк замислено дивиться на поле, де ходять десятки коней і волів, запряжених у плуги та борони й схвильовано куйовдять собі волосся. Потім він повертається до Біленка, до гуртка созівців, серед яких стоїть Пилип, з великою канцелярською книжкою, й бадьоро посміхається:

— Ну, це все у нас була підготовка, товариші — говорить він тугим голосом — тепер можна сміливо йти штурмувати куркульські хутори. Столипинові мабуть це снилося, що проти його хуторян одностайно, по-військовому виступлять батраки з сози. Сьогодні, товариші, ми перепишемо майно й одразу ж перекинемо туди кілька бідняцьких семей. Тільки... щоб без усякого опортунізму і жалощів, не жакать на крокодилячі сльози. Війна не знає сліз, а ми йдемо ж штурмувати, чуєте?!

— Чуємо, а як же! — ми колись були на війні, так знаємо — відповідають сріпші.

— Ми розуміємо — відповідає молодь — зважатимемо на сльози то куркульсько перегризуть нам горлянки! Веди, командире...

Разом з комісією вирушають у похід і інші вільні сьогодні созівці. З ними йде замислений Олекса. Вулиця гомонить, як підчас демонстрації. Гурт справді йде з якимсь піднесенням, нагадуючи військовий загін підчас маневрів. Особливо помітно на комсомольцях, які намагаються йти „в ногу“.

Швидко минають млин, що шостикрилим птахом вирвався на горб і зупинився спалізований у русі. Минають кладовище, ярк і наближаються до першого хутора. Сідає Кирила Чорного. Господарі хуторів вичікуюче стоять біля своїх перелазів. Іссь вибухає галас. Комісія спокійно сідає на ослони, прилаштовані між старими вешнями, і Біленко записує майно, що знаходиться на підвір'ї. Антонюк та Килик з іншими членами комісії оцінюють. Пилип оглядає, високий, покритий чорною будинок, гостроверху клуню, довжелезний, як ешелон вагонів, сарай і кидає в голову що та як найзручніше використати.

Олекса стоїть біля нього, не знаючи до чого взятися. Він наближається до Біленка й заглядає до його записів. Біленко це помічає й підозріло позирає на хлопця. — Не думає цей хлопчисько мене підколоти! — думає Біленко — аджеж сім'я бандитська: брати бандити, батько п'яниця й куркульський полигач. Хто його знає, що він собі оце надумав, отак стоїть — стоїть, а тоді візьме та й штрикне ножем пину“.

Біленко корчиться й відсувається від Олекси. Олексі здається, що заборонено дитися в книгу й трохи відходить, поглядаючи на Біленка ображеними очима. — Часом у хаті Чорного хтось бешкетує. З галасом виходить п'яний Максименко, з ним блідий, як стіна, Кирило Чорний. Максименко, похитуючись обходить навколо Біленка, що тепер байдуже пише. Чорний заламує по-жіночому руки й поперітє. Проте Пилип помічає хижий погляд, що іноді падає з-під навислого волосся Біленка.

— Боже, боже — кричить він порваним голосом — за що ти мене бідного ка-каш? — Та погляд його вже зупинився на Максименкові й хижо поблискує. Максименко ще раз похитуючись обходить навколо ослони й коли помічає, що всі спокійно працюють, кидається на заклопотаного Біленка. Олекса птахом налітає на батька й збиває його з ніг. В руках старого Максименка спалахує на соняшному світлі ніж. Олекса з криком падає на землю та созівці вже встигли вихопити ніж і язують старого очкурами. Максименко вовтузиться й хрипить, як недорізана курица.

Кирило Чорний намагається втекти, але ж Антонюк із Клименком його вже вимали за руки. Він зовсім не п'яний і намагається повалити двох одразу, та Анто-никова рука з наганом несподівано його заспокоює.

На сусідніх хуторах вибухає кілька пострілів і луна їх перекочує ярм. Зростає галас. Стривожено гавкають собаки. Гава з куркулями намагаються чинити опір стріляючи з дробовиків, але до справи втручається заводська міліція.

Біленко й Пилип тепер наближаються до закривавленого Олексі. Він, болячи скрививши губи, ворушить пораненою рукою. Біленко мовчки вириває з своєї сорочки шмат полотна й перев'язуючи руку, посміхається:

— Вам, хлопці, найбільше вісталося у цій війні — говорить він тихо — у одного ще не зажило як слід, так на тобі й другому. Але жвидко спритні ви хлопці, коли вам так попадає.

І тоді до Антоноюка, що вже повертається до гурту.

— Ти, мабуть, сказав правду — з Олексі таки буде гарний комунар. Він ніщастя не вдавсь в своїх братів та батька.

Олексі болізно, але щасливо посміхається.

Комісія працює далі, а на полі, са хуторами, молоді созівки волочать колесні тивні лани й бальора пісня їхня хлюпається в соняшному повітрі.

ДОБОМИР ДМИТЕРКО

ГАСЛО

(з циклу „нічний київ“)

Рад би ще він раз поба-
чить отаку зиму.

П. Тичина

ішли картечі картавих боїв
Не зжер же іржі жар
зброю лежаву,
Друзі!
Буде ще нам треба П,
Не згасло гасло:
— Дайош Варшаву!
Пізно.... Негода....
Іду з Будинку
Літератури,
що біля держцирку,
На гранях вулиць
мурів втинки,
ежа виконкому,
як гострий циркуль.
но... Негода....
Хмари
Хмари
блягли місто,
як газовий наступ.
достоту стомлені
за день тротуари
впочивають.
Вікна гаснуть.
прозі заляк,
опухлий мертвяк,
оухатий кіоск,
гітний кіоск,
паші площ
лоще дощ,..
лоще дощ.
ід кіоском
ивид,
ра чи тінь,
Постать,
губить

ліхтар мерехтінь.
Він руку з кийком
перед себе простяг,
простяг, як стяг.
Він ішов обережно,
як в морі
огнів
і ніс на обличчі
чи горе
чи гнів,
він ніс на обличчі
печаль
чи огонь,
і я поспішив
наздогнати його.
Спинився прохожий
я вздрів:
сліпий,
Зіниці порожні
в журбі зліпив,
Зачувши мій крок,—
схилився над
кийком
і спитав:
де сліпих інтернат?
На плахи блях
дощ льяв,
дзвенів,
Хто він?
Хто він?
Цікаво мені.
Бережно йшов він
мов по канаті,
Повчально почав він
розповідати.
Були то часи,

незабутні часи,
окропу боїв,
Тоді я мав очі,
вовчі очі,
в зіницях своїх;
Ми йшли на пролом,
то йшов бурелом,
на Варшаву,
на Вислу.

Картечню бої,
димами бої,
над нами бої,
нависли.

Тоді я мав очі...
Немов метеори
набрякли простори
Ранили шрапнелі
Ми йшли напролом
на Варшаву, Європу.
Топтали мерців,
не було гробокопів.

Тоді я ще бачив...
у брязкоті сталі
ми раді ішли.
В Європі повстали!
Та було завчасно...
Притих ураган...
Чи ж довго в Варшаві

сидітиме пан?
Так, було завчасно...
(Спинився. Поблід

І тихо додав):
Тоді я осліп...

Ніч наступала
згори і збоку,
нервово дрижав,
прожектора фокус.

Ніч наступала
У рваній шинелі,
стелила по небі
світляні панелі,
Розлила по небі
шарами товщ.
Шов дощ,
шов дощ,
на паші площ.
Спрагло очима
на небо я
дивився і тис
долоню шаршаву,
як кара,
як помста,
як гасло
в боях,
ще стане востаннє:
„Дайощ Варшаву!“

ПОДОРОЖ ДО ДАГЕСТАНУ¹⁾

Сонце встало над степами Докавказзя. Рушніці ніхто не вкрав і я подумав до нця мисль про українізацію.

Коли хто протягом тринадцяти років не вправився розчовпати в яку епоху він живе, не спромігся глянути на нескінченну історію насильства, експлуатації і убивства, що зветься історією людства на землі, не посмів бачити початок небувалої ми, забув, що в муках народжується нове життя — то той, ясне діло, не бачить потужної дитини першого віку нової історії — індустріалізації Радянського раю.

Утересувавши носа в бутор будови, солодіюно нюхаючи кал, покинутий під том мулярами, ремствуючи на сміття, що десь згори сиплеться йому за комір, я не бачить, що над його головою винісся поверх за поверхом грандіозної кон- струкції. Як чисто було раніше навколо його ями, яка трава росла на берегах її, тихо було, плаче він — і не підведе голови. Мир праху його — ніхто не кине його камінь — його заб'є цеглина з тринадцятого поверху, упавши на його біду юву. Раніше від того племені загинуть його герої, що з ям прокопали ходи під струкцію, їх видушать разом, і коридори їхні завалять бутором і грузом.

Вчора в Донбасі посіяне сонце зійшло сьогодні над Докавказзям. Завтра воно це над Дагестаном. Потяг пливе степами Докавказзя. Проходить батько — про- ник і інформує мене, що потяг спізнюється на одну годину двадцять хвилин. ні шкода однієї години і цих двадцяти хвилин і мене живий бере жаль, що мене аж так вночі, в темряві, обікрадено на одну годину й двадцять хвилин. За цей можливо, взнав би про Дагестан дуже багато — може саме цього мені не виста- чає на те, щоб схопити якийсь останній, остаточний штрих, і подорож моя буде довна.

Але поміркувавши трохи, я спостерігаю, що ухилився від громадських інте- тів, замкнувся в індивідуалістичну шкавалуцу і прогавив інтереси своїх сябро- дорожніх. Я спізнююся на 1 годину 20 хвилин. Ясноблакитна тітка спізню- єся на 1 годину 20 хвилин (її не шкода, вона все одно запізнилася на три десятки тів проти нашої епохи, суб'єкт у максліндерівських штанах спізнився на 1 го- ду 20 хвилин, суб'єкт з прудкими очима запізнився (попри всій прудкості своїх ой) на 1 годину 20 хвилин, сім командирів запізнилися на 7 годину 2 х 20 хвилин, дев'яносто чотири пасажирів запізнилися на 194 години 194 х 20 хвилин. Це не година, а п'ятидневки, й декади пасажиро- годин і пасажиродвадцять тин.

Спізнившись на одну годину і двадцять хвилин особисто, не маю змоги (попри цих темпах) обчислювати всю втрату часу, що її спричинив пасажирам швидкий нумер два. Але я привертаю увагу читача, що без сумніву візьметься вира- зовати цю втрату, на той факт, що це не жарт, а справжня втрата.

¹⁾ Див. „Чер. Шл.“ № 9.

Февдально - буржуазний математик Малінін і Буренін, що його праці я вивчав у гімназії, цього, до речі, не розумів. Він був учений порядку індивідуалістичного і поряд із задачами, де пропонувалося змішати п'ять „цибиків“ небесно - китайського чаю з п'ятьма гарницями небеснопопівської манної крупки і продавати цю суміш з явною невігдідою для шлунку й для кишені покупця по три карбованці й п'ятдесят копійок за фунт, Малінін і Буренін висував ще таку, мілітаристичну формою проблему:

— Один салдат проходить одну версту за п'ятнадцять хвилин. За який час одну версту пройдуть сто салдатів.

Рішіть цю проблему, улюблений читачу. Коли ви, приєднуючись до Малініна й Буреніна, скажете, що сто салдатів пройдуть одну версту за ті самі п'ятнадцять хвилин, то ви, як і цей буржуазний учений, захрясли по самі вуха в індивідуалістичній болоті. Дозвольте витягти вас звідтіля. Правда, сто салдатів не просто пройдуть оту одну версту за двадцять п'ять годин — це була б гулліверова математика.

Але сто салдатів насправді пройдуть одну версту за тисячу п'ятсот чоловіків хвилин. Вся біда Малініна й Буреніна в тому, що цей реакційний математик не додавав у салдати людини; йому здавалося, що витрачено (з погляду його високопродія пана поручника) всіх тільки п'ятнадцять хвилин.

Отож затямте це собі і не спізнуйтеся на збори. Коли на вас чекали п'ятдесят товаришів і ви спізнилися на двадцять хвилин, то ви вкрали не двадцять хвилин, а одну тисячу чоловікохвилин — інакше сказати, ви розтратили чималу суму грошей.

Ви пригадуєте, що коли ми проїздили Донбас, на однім з перонів невідомий законодавець накреслив постанову:

Гулять на пероні воспрещается
Штраф три рубля

Я під'їздив до станції „Прохладная“. Інакша станція — інакші закони. Прохладний Лікурґ вигадав інший закон:

Плевать на пероні воспрещается
Штраф три рубля

Отже в донбасівській станції не можна гуляти, а в докавказькій станції не можна плювати. Навпаки, в донбасівській станції — логічно — очевидно — можна плювати, а в докавказькій станції можна, цілком безпечно, гуляти. Я тільки — що замислився про те, що розуміння культурності в докавказького станційного зевса очевидно було вище від такого ж розуміння в донбасівського станційного зевса, але глянув у вікно і в душу мою проник сумнів.

Коло таблиці з законом стояла конічна плювачка у метр увишки, з тієї дикобаскої невгамовної породи, яку в нас приковують до стовпів ланцюгами, що не втекла. Коло плювачки перебувала свіжа купа того, про віщо перо моє ніколи повик не насміє нічого написати. Перед усім цим ландшафтом стояв громадянин з непляцкартного вагону і указуючи пальцем на весь комбінат, чітко промовив:

— Плювать ніззя, а... можна.

Невже ви цього не розумієте. Це значить; „Не можна плювати. Штраф 2 карбованці.“ Тепер це на кожній станції. Обрії зникли — праворуч затулило їх перегір'я, укриті снігом і рідким лісом. Ліворуч зимовий степ — снігу нема — прив'язана жовта трава, тепло як у нас ранньої осені. Це перегін Терек - Гудермес. На стаках і в долинах продають хліб — довгі сусульки — півметра удовшки. Це чюрек. Люди, в од-

важаючи на те, що чимдалі стає все тепліше, носять чимраз вищі, й волохатіші шапки. З подзьобаних підборідь, рідкі як ліс на покопирсанім підгір'ї, ростуть чорні густі бороди. Сухі талії підперезані башликами. На ногах кавказькі мокасини. Народ цей балакає більше між собою і язиком неіндоєвропейським — це тюрки: абхазці, тюркмени й татари.

Починаються ті місця, що їх індустріялізація переводитиме одразу на три абелі вище — місця мулл, калиму, натурального господарства і інших доісторичних категорій.

Це не значить, що ці народи некультурні. В них є своя старовинна, складна культура. Пролетаризуючись, скажемо, бакинські татари, одразу стають прекрасними робітниками: це звичні до тонкої, складної роботи люди. Та все ж таки це інший світ і інакша культура. Наближається Дагестан. Десь між нами і цією старовинною культурою прикра проходить грань. Ще довго треба боротися за те, щоб грань ту спилиали рашпилем.

Близько Махуч - Кала. Зовсім стає тепло. На калюжах зелена, жива твань — стретнього лютого, коли в Харкові хрещенські морози. Контури гір стають гостріші. Потяг теплу здіймає куряву.

Близько Махач - Кала. Зовсім стає тепло. На калюжах зелена, жива твань — стретнього лютого, коли в Харкові хрещенські морози. Контури гір стають гостріші. Потяг теплу здіймає куряву.

Зима, що схожа на нашу пізню осінь, коли пожовкли очерета й опало листя покрив. Горби ліворуч стали вже гори — це дагестанське передгір'я.

Праворуч появляється Каспій. Серце б'ється, побачивши його, так само як кожному морю, не зважаючи на те, що з Каспія немає виходу в океан. Каспійський організм, хоча б і вивчений географії в гімназії, не цікавиться виходом в океан. Серце б'ється, коли очі бачать бірюзову, вузьку смугу в вечірньому вікні пароплаву. О, колосальна калюжа! О, гігантська солона ванна? О, зелений акваріюме з тисячпудовими рибками! О, просторе планктонів, нектонів і бентосів! О, безмежне море! О, море!

Є інші на світі — сірі — моря, холодна Балтика, що викинула на береги пісок, до чого дід мій садив картоплю і сів овес, свинцовате Нордзее, замерзлі зимою Категат і Скагеррак. Є інші міста коло тих морів, буржуазні статетичні емпосамовпевнені й ситі, що крізь дощовий сон прочувують, як ворушиться море під добрих дамб, підточуючи їх і як двигтять пролетаріят, готуючи гибіль емпоріям.

То город дощ — холодний і зелений
Над морем, що під парусом туману
Щодня лаштується його покинути навіки,
Прощає й робить істеричні сцени,
Мов Емі Робсарт сквайру Тресильяну,
Б'ючись об приступці гранітного фонтану
Солону сливу лле на вохкі черевки.
По вінця повний кави і какао,
Мов пароплав батавський дихає й парує,
Що на Руан записаний у книги.
Дощами змитий ясно і яскраво
То город — дощ бульвари прищвартує
Коло церков і, ратуш. Рукосії
Заметушаться, вигражуючи релігії.
То город — дощ під парусом туману,
Захований від сонця і від вітру
В холодний непозбуваний розпущі,
Проценти вираховує старанно,
Фантоматичне обчисляє мито
По день химерний, що навіки витре
Його з реєстру східних революцій.

Та це зовсім інакше море. Оце й зараз, у лютому місяці воно блакитняво - зелене. Перед вікном виростають гранітні загорожі гавані, шкуни й пароплави

гойдаються в затишку, картини плывуть у теплім вечері, а вдовж берега мов безконечний ремінь невидимої прозорої машини чорною безкраєю смугою взад і вперед снують качки. То гоголі, черниці, сиваки й крижні спочивають на каспійським курорті після довгих мандрів у Росії, Німеччині, Норвегії.

На жаль більшій частині читачів не заб'ється серце, почувши про гоголів, черниць, сиваків і крижнів. „Як ви можете вбивати безневинних пташок“. Запитували мене, розуміючи під безневинними пташками качок усякого пера.

Коли б я був крижнем і в дурній голові крижневій моїй були б законилися абстрактні міркування про долю й ролі крижневого народу на цій зеленій землі, то може я управився б знайти якусь загальнокрижневу мету для всіх моїх співкрижнів і очевидно гостро протестував би проти стріляння в крижнів п'ятим нумером шроту, таке бо стріляння подекуди шкодить крижневному організмові, ба навіть самому життю крижневному.

Те що й я сам не крижень і читачі мої не крижні й не крижачки, то питання це нерозумне. Крижень існує для того, щоб його вбито, засмажено й з'їдено. Причина цьому та, що випадково на землі всі організаційні функції перебувають у руках людей, а не крижнів. Так само не будемо сподіватись на те, що блошиці, комарі й морква колись знайдуть якусь самоціль для свого існування.

Апотеоз крижня, найвеличніший момент його життя це той, коли в нього влучив центр заряду й він шкереберть гулає у воду. Для цього він жив, вискльовувався з яйця, дзьобав носом ряску, вчився літати, жирував на хлібних полях, нагулював мускули й засвоїв правило на ніч кудись летіти, летіти бездумно, підштовхуваний диким солодким інстинктом — мотати крилами і в чистім повітрі вечірнім умерти. Той крижень, що вмер від подагри, чи апендициту й зогнив в очеретах, не виконав свого призначення і не гідний славного імені крижня.

Місто Махач - Кала, раніше називане Петровськ, — бо Петро I, воювавши із персами, тут зробив був свій пляцдарм, має стільки тисяч мешканців, займає стільки квадратних гектарів і зареєстровує стільки випадків малярії переселенців на кожне літо. Потяг стоїть на станції Махач - Кала двадцять хвилин, отже я й управився б збігати до міста, поррахувати населення, виміряти гектари й зробити діагнозу малярикам, а наводити дані з книжок нечесно та й немає рації — все одне читач не запам'ятає.

Не буду, отже, повідомляти читача, що в Махач - Кала живе тридцять тисяч душ, що є порт із двома молами, північним та південним, що є „чимами двоповерхових будинків“ курорт, лікарня з родильним відділом, готель із назвою „Не рыдай“ і ошадкаси. Скажу тільки що це, колись російське місто, тепер столиця Дагестану і назване ім'ям дагестанського революціонера Махач - Дахадаєва. „Кала“ значить „фортеця“, що ясно вже із назви „Сухум - Кала“ на чорноморським узбережжі.

Швидко за Махач - Кала, проминувши Дагогні, станція Дербент.

* * *

Дербент — слово перське і значить воно — двері на замок. Зветься воно так тільки пустякових причин. Коли народи йшли з Азії в Європу через Закавказзя, то в них було дві головні путі: путь перша через гори, і путь друга рівнинною долиною Дагестанською понад морем. І тільки в одному місці коло Дербенту гори підходять так близько до берега, що, побудувавши пару високих мурів, якийсь вивідливий народець почав стригти переселенців, беручи з них мито, а коли переселенців було не дуже багато, то й продавав їх гуртом і вроздріб на тяглову силу.

Цим інтересним місцем, свого часу, зацікавились перси і настригли чимами багатств. Далі ним зацікавився Петро I, в свою чергу, пробував сісти коло пирогов.

І тепер ті дві стіни стоять колосальні й цілі перед станцією Дербент, тільки залізниці в них пробито дірку.

Тепер Дербентів двоє: один залізнично - кооперативно - російсько - українсько-єрейський унизу і один азіатський Дербент на горі. Немає потреби перелічувати ці народи, що живуть в азіатській частині Дербенту, бо все одно, не запам'ятаєте. Назви тих народів і їхні мови знає тільки академік Марр і обіцяє навіть прочитати допомогою цих знаннів єтрусські написи. Поки що, він їх не прочитав.

До останнього часу „європейці“ жили в Дербенті на принципі екстериторіяльності: ніхто з них не хотів вивчати тюркську мову, ніхто з них ніколи не заглядав азіатський Дербент, а зустрівшись сам на сам далеко від міста, мисливці „європейські і азіатські, без довгих церемоній, стріляли одне в одного круглими кулями бо жаканівська куля на думку тамтешніх мисливців, при цілком достатній силі бою, не дає потрібної точності).

Все це тепер швидко і радикально міняється. На зборах учителів дербентської округи головував молодий тюрк, хлопець літ на вісімнадцять, голова профосвіти, хоча учителі й учителі арийської крові трохи кривилися, слухаючи його деклятивної російської мови, але він головував і він давав лінію.

Ще й досі в Дербанті радянських шкіл дванадцять, а духовних шкіл вісім, а дуже недавно всі школи були духовні окрім шкіл „європейської“ колонії.

Ще й досі величезна більшість „європейського“ населення дивляться на стародавню націю Дагестану згори, вважають їх за дикунів і, по змозі, не мають з ними жодних справ. Коли торік учинили курси тюркської мови, то курси ті усохли за браком слухачів. Найпередовіша частина європейського населення пролетарі, партійці і комсомольці, або самі тюрки з походження, або давно вже вивчилися тюркської мови, аса ж службовців, залізничників і прикажчиків і досі вважали себе за вищу расу.

Переходячи од головної площі міста вгору, подорожній переступає межу Європи в Азії. Уже на головній площі його вражає довженим ряд обірваних чистильників, що постукують щітками об скрині і через цілий довгий гарячий день терпеливо чекають на клієнтуру.

Приблизно раз на день на площі з'являється такий саме обірваний пацан, якимсь способом, розжився мідного п'ятака. На чистильній біржі зчиняється шумовірний акіотаж. Пацани стукотять щітками, а тоді просто кидають свої місця, почують щасливого капіталіста і напередими намовляють вичистити його подерті в'язки. Пацан старанно обдивляється інструменти кожного з них, торгуються за три копійки і представник ошасливленої фірми береться до роботи. Почистивши чув'яки, пацан сідає тут же на тротуарі і робота завмирає на цілий довгий літній день. Тільки повз ряд пацанів минають жінки з колосальними амфорами на спинах, ті амфори перев'язані ганчіркою і гойдаються на плечах. Тільки де - не - де проїде товстий мулла з довженною бородою на дуже малім ішакові.

В обід дербентський селянин, чи наймит, чи залізничний чорнороб en masse в Ідальню робкоопу пити чай. Селянином, чи наймитом, чи залізничним чорноробом у Дербенті зветься романтична фігура у подертому бешметі з колосальною французькою шапкою на голові, у гостроносих чув'яках і з довженим кинджалом на поясі. Ці довгоносі лицарі, немов мокрі, скуповджені шуліки, обсідають величезну залю Ідальні і мовчки сидять, почікуючи, поки руська ханум принесе їм чай. На стінах висять екзотичні плякати:

Посетители, заводящие здесь
брань, песни, пляску,
будут немедленно удыляемы

Ця екзотична література існує хіба для матросів і для приїжджих туристів. Дербентські азіати не відчувають ніякої потреби в цьому плякаті. Вікова старожина чинність і витриманість не дозволяє їм навіть голосно балакати в кафе, а ще битися, чи танцювати. Крім того, ніхто не вміє читати по — російському.

Отже і другий плякат:

ВОСПРЕЩАЕТСЯ
подача пива нетрезвым посетителям

писаний не про них, бо вони мусульмани і алкоголь не вживають (принаймні на людях).

І третій плякат:

Просят посетителей вести себя прилично.

Так само, існує виключно для „культурних європейців“, бо, звичайно, ні в одному європейському кафе люди не поведуться так стримано, ввічливо й тихо, як у Ідальні робкоопу в Дербенті на межі Європи і Азії.

* * *

Щоб добитися до розмаїтих сіл, аулів і селищ Дефестанської полонини, треба їхати паротягом. Коли вам ніколи не доводилось їздити таким способом, коли ви вмієте пересуватись тільки сидячи в вагоні, де звідусіль закрито і зима проникає лише крізь вентилятори, коли ви ні разу в довгій житті своїм не їздили паротягом, ви не знаєте, що таке зимова подорож.

У тисяча дев'ястот двадцятому році, будучи в Полтаві професором усяких наук, секретарем розмаїтих факультетів і завідателем багатовісних відділів, мені довелося пережити дуже голодну і дуже холодну зиму. У маленькому, не на мій ріст пошитому кожусі, я мандрував через усе місто і приходив на місця своїх різноманітних робіт зовсім заскнілий од морозу. Та все ж такі мені видавали фунт хліба на три дні, у мене був кашкет, черевики, штани і згаданий, не на мій ріст пошитий, короткий кожух.

І от, переходячи мостом, я замислювався над долею ворон, що сиділи на обмерзлих вербах край дороги. Я уявляв собі, що й мені отак довелося б ночувати зимою у вісімнадцяти - градусний мороз, обіймаючи голими ногами обмерзлу гілку придорожньої верби. Картина була настільки морозна, що мені одразу ставало тепло в моїй одежі.

Приблизно так, як відчуває себе та ворона, що спить зимою у голім гіллі заду білої верби, відчуває себе пасажир зимового паротягу. Одна нога йому підстрибує на паротязі, друга ватанцює на тендері, а в вершкову щілину, між тендером і паротягом, вдирається оскраженіла зима, з диким воєм намагаючись заморозити найделікатніші частини вашого тіла. Вона ж сиплеться на вас зверху, вона ж, просякаючи крізь бокові щілини, заморожує по черзі то вухо, то палець, то ніс, а від машини пащить жажлива спека і тіло під кожухом обливається потом. Коли ви встаєте на маленькій станції, одна нога затерла вище од коліна, на другій замерзли пальці і ви довго стоїте нерухомо, наче ворони, що оце тільки переночувала на дереві.

Але дачних потягів у Дафестані не заведено, і хто хоче побачити Дафестан не тільки з вікна готелю, має проситися на паротяг.

Із вищесказаного можна легко зрозуміти, як живеться на світі машиністові і його помічникові. У десятиградусний мороз при десятибальному вітрі, який вітер через рух паротягу стає практично тридцятибальним, машиніст мало не спирається лівим боком на величезну пекельну піч, а правим боком висувається на мороз і вітер. Ті два вікна, що пробілі спереду паротяга, виконують, головним чином, естетичні функції, дивитися крізь них не можна — літом їх запарошує

пилом, а зимою затыгає парою. Щіток, що автоматично протирали б ці вікна, ми ще не вигадали. Отже машиніст протягом дванадцяти годин пече одну половину свого тіла і заморожує другу.

Коли потяг спинається на підхваті, з тендеру долинає меланхолійний запах жаряного сала і людського, давно не митого тіла. Виявляється, що на тендері теж є пасажери. Та що вони „азіяти“, і не мають знайомства із залізничним персоналом, то вони просто їдуть під вітром і морозом на нафтовому тендері. На станції вечернім присмеркові, вони злізять з тендеру і йдуть голодувати далі в гори.

Але й на паротязі мало хто поїде підстібуваний самою етнографічною цікавістю. Для того, щоб людина покинула хату і вилізла зимою на паротяз, окрім наукових інтересів, потрібні ще інші потужніші стимули. Ті четверо машиністів, що були мною на паротязі, всі були мисливці і їхали до перестанку Папас полювати на вепра.

Існує декілька теорій, що пояснюють цю найсолодшу, найбожевільнішу страсть, що коли небудь пересувала людей по величезних просторах землі. Серед широкі публіки найпоширеніша гіпотеза, що мисливська страсть є первісний людський інстинкт, що зберігся з напівзвірячих часів, інстинкт, подібний до того, що примушує нас любити жінок, їсти хліб з маслом і ходити в кіно. У згоді з цією теорією Ганкрі, що будувє собі віллу коло Голлівуда, підлягає тому самому інстинктові омовитості, що й галка, яка будувє собі гніздо в комині. У згоді з цією теорією Горбан збирає мільйони, підштовхуваний тим самим почуттям, яке керує сорокою, коли вона несе в своє гніздо нікельований гудзик від штанів. З цієї ж теорії виходить, що дама яка пошила собі найкоротшу в світі спідницю, переживає такий саме ріпомф, як мавпа, що має найдовший в усьому лісі хвіст.

На мій погляд, ця теорія попри свій стародавність і високий науковості все ж таки, не може пояснити всі факти. Вона, наприклад, не пояснює чому мисливцеві, убивши зайця, не реве диким голосом, не роздирає йому зубами горлянку і не смоче його гарячу кров.

Друга теорія розглядає мисливську страсть у зовсім іншому аспекті. Представники цієї (тургенівської) школи, навпаки, розглядають мислиство як акт, що ушляхетнює людську натуру, наближає її до матері - природи, породжує в ній найніжніші, найделікатніші почуття і, взагалі, веде мисливця простою дорогою із чобітьми і пантронташем у лоно святих великомучеників. Убиваючи тисячі какасів, перепелів і куріпок, мисливець поволі стає чимраз кращою, чимраз добрішою, чимраз моральнішою людиною.

Не зважаючи на всю дикю абсурдність цієї теорії, вона й досі дуже в ходу серед мисливців так само, як перша теорія в ходу в їхніх жінок. Вище я вже складав свій погляд на призначення дичини на цьому світі. Дичина, безперечно, існує для того, щоб бути вбитою так само, як яблуко існує для того, щоб бути з'їденим—це, звичайно, не значить що вбивши качку або з'ївши яблуко, чоловік стає одразу мудрою, чи святим Миколою - угодником. Ні мораль, ні дикунські інстинкти не мають нічого спільного з полюванням. Полювання, безперечно, є психічна хвороба. Це своєрідне божевілья, яке має ту особливість, що ні один хворий не хоче від нього вилікуватись.

Мені доводилося багато і сильно переживати. Я бачив як кулеметом скошувало півтора десятки людей, я знав шалену пристрасть гри, я бродив весною по степях, як баран, переживаючи неймовірну, небувалу ще в світі любов. Більше того, я бачив, як коло призовкальної пивної один п'яний протягом двадцять двох днів бив другого по лицю, я тікав від смерті, що гналася за мною по п'ятах, і читав вірші Шувльгі Шувльженка. Але ні одна з цих сенсацій не давала і десятої частини тих почувань, що їх дає звичайне і зневажене від філософів мислиство.

Можливо, що сила мисливської страсти почати базується на ідеї переслідування. Коли в американськй фільмі публіка втамовуючи подих, стежить за тим, як герой стрибає з вікна в автомобіль, з автомобіля на трамвайний дах, з трамвайного даху на аероплян і з аеропляну ринає углиб Караїбського моря, то ця публіка

переживає ідею переслідування. Справді, ні один мисливець не буде стріляти в качку, що мирно сидить на воді серед озера, весело вилушує ряску і дбайливо прудить носом воші в своєму пір'ячку. Ні один мисливець не уб'є зайця, що сівши на задні лапки, розглядає незнайомого дядю з довгим залізним дрюком. Та коли ця качка зі швидкістю сорок метрів на секунду, зі свистом розтинає повітря над головою і в невимірно коротку мить зникне з очей на віки, то мисливець хапається за рушницю, щоб її наздогнати.

Я не беру на себе сміливості цілком повно і вичерпно визначити головну причину цього найдужчого, найсолідшого з божевіль. Але для мене, безперечно, що мисливство має багато спільного з творчістю. Спосеред безмежного пливу ніби-то однакових невизначених, буденних фактів, творець вихоплює один, підіймає його високо над своєю головою і примушує вигравати на сонці всіма кольорами райдуги. Точніше сказати, творець примушує людей уперше в їхній житті побачити те, що вони бачать щодня й що — кожної хвилини. Він конкретизує, розцвічує, створює річ, що досі була для людей лише цифрою в безконечнім числі життєвого потоку.

Вам ніколи не доводилось бачити дикої качки — не тієї обідраної, нашпикованої салом істоти, яку подають в ресторани, і не того високого, скуйовдженого опудала, що стоїть під склом у музеї, а справжньої, що живої, дикої качки. Перед мисливцем на обрії з'являється малесенький чорний хрестик. Немов друкарський знак, він пересувається на розгорнутому аркуші неба. Ще секунда, і він перейде на другу сторінку абстрактний, чорний, нецікавий, як одна із точок у величезній, повній яскравих слів книзі природи. Ще мить, і цей чорненький ікс навіки чезне з вашої свідомості, не залишивши в ній ані найменшого сліду. Короткий постріл,

За цю мить чоловік їде зимою протягом, цілі дні ходить, не помічаючи ран на ногах, по дві доби не їсть і по три доби не спить, переживає муки, що їх у кожній виробництві охорона праці визнала б за середньовічну інквізицію — за цю коротку, за цю творчу мить коли з точки народжується птиця.

* * *

Отже, всі п'ять пасажирів паротягу вилізли глибокої ночі вузькою залізницею дробикою й опинилися на станції Папас.

Станція Папас поділяється на дві нерівні частини. У вузькому коридорі без єдиного вікна, що виходить дверима просто в морозну ніч, очікують потягу пасажирів. У в три рази просторішій кімнаті, поклавши голову на стіл, спить дежурний на станції, сам. І це не через те, що він не хоче пускати до себе людей — п'ятеро мисливців просто пішли до його кімнати і розташувалися долі — це через те, що народ у коридорі не люди, а татари. Вони сплять один на одному у коридорі коло віників і помийниць і коридор повний того меланхолійного, кислого запаху, у якому почувається то бараняча шкіра, то солоний людський піт.

Як сказано, п'ятеро мисливців, а були вони машиністи й залізничники, розташувалися в офіційній кімнаті дежурного станції.

„Вепра“ сказав Приходько „треба бити круглою кулею“, бо жакан, хоч і летить далеко, але точно не влучає. Досить маленької билинки, чи тоненького сучка, щоб той жакан пішов на півсажня вправо, або вліво.

„Дрохву ж, навпаки, б'ють шротом і дуже треба брати вперед. Торік коло Араблинської не було нікого, хто не вбив би бодай із півдесятка дрохов. Здорові дрохви, але худі“.

„За той сезон, що був, я убив тридцять чотири вепри але свинятини ми їмо мало — набридло. Я продав їх на базарі — сімейство одяглося, купили ми трельж, а це шукаю грамофона“.

Приходько поклав собі під голову сумку і ліг долі.

„Знаєте, що, братця“, сказав машиніст Лисун, „тепер весь кабан по кушак, то й просто лежать, сучі сини, в траві. Ми з Косенком ганяли хохітов, то він вискочив, пудів на дванадцять, і побіг у лісок. Я й біг йому навперейми, і правився вистрелити, тільки кулі не було, то і він пішов, падлюка, далі.“

„Но все таки, я його дробом зачепив. Із його капало, як з кабана. Верстов тов, по сліду, із п'ять, но так і не взяв“.

Машиніст Лисун поклав під голову сумку і ліг долі. Ще скільки душ розповідали про вепрів, про дрохов, про гусей і навіть про качок. Тоді всі поснули, а за півгодини знову схопилися й пішли на передгір'я.

Солонцюватою пустелею, хиллячись від сну, хлюпаючи по волі, плутаючися гілками в бур'янах, один за одним, низкою ми йшли на передгір'я. Було зовсім темно, стежки не було видно і люди йшли як п'яні. Зненацька, вся компанія чогось притулилася вправо і так пройшли з пів - кілометра. Потім, так само стихійно повернулися назад і пройшли з пів - кілометра ліворуч. Тоді знову хитнулися вправо коли край неба уже сірів, так само несподівано, знайшли стежку.

Серед рівної, солонцюватої пустелі йшла стежка і раптом піднялася вгору гупів на сто, наче східцями. Далі знову було рівно. Росли рідкі куші ожини, далі чорнілі ліски — це була полонина передгір'я. Коло другого лісочку Приходько послав двох із собаками наганяти вепра, а решту розстановив на виходах коло річкака, за яким починався другий гай. „Будемо гаювати“ сказав він, показав на маленький кушик — це було моє місце.

Ще їхавши до Дагестану я дізнався, що у полюванні на вепра є деякі незручності. Свині й гуртові кабани од мисливця тікають, хоча б і поранені. Але одиниці — вепер поранений, навпаки, починає ганятися за собаками і мисливцями. Плещі такого вепра єсть ікли сантиметрів на тридцять - сорок удовшки, гострі бритва і загнуті вгору. Цими самими іклами досвідчений одинець розпорює шкоти собакам і людям з блискавичною швидкістю. Так само мені розповідали, поранивши одинця треба якнайшвидше вибиратися на дерево, або коли дерева немає, то лягати ниць на землю, оберігаючи живіт від операції.

Я оглянувся навколо. Дерев не було, хіба такі, що на їх безпечно могла б сидіти якась птиця, не більша від сороки. Що ж до лягання на землю, то Приходько не цілком заспокоїв — „Можете не лягати“ сказав він, „бо коли по ваших ребрах і голові потанцює п'ятнадцятипудовий одинець, то од вас все одно, нічого не залишиться, хоч ви й збережете живіт“. Єдиний спосіб — це добре влучати. Коли почувете, як кабан ламає гілля перед вами в лісочку, націляйте на шум, а коли висуне носа — бийте в ніс. Влучите саме куди треба під переднє плече. Якщо що, скидайте торбу, покурить і влаштуйтеся якнайзручніше, бо влучати треба добре“.

Є люди лоскотні і єсть люди, що не бояться коли їх лоскотять. Я ніколи не боявся лоскоту аж до тої хвилини коли сів за кушем і собаки не завели своєї знаменитої пісні за півкілометра од мене в гаю. Я відчув, що страшенно боюся, щоб мене не полоскотало у живіт. Не то, щоб я впав в дрейф, для мене стався завше один дуже простий вихід — зовсім не стріляти. Але я твердо вирішив, що стрілятиму. Попробував рукою коліна, коліна не тремтіли й не вгиналися, витяг цигарку, цигарка не стрибала в роті і легко і спокійно запалилася першого ж сірника.

Але з животом робилося щось незвичайне — лоскотало так, неначе в одежі по повно вошей. Я вирішив, що так не годиться, не поспішаючи притулив рушницю до куша, і почав розтирати живіт, і враз перестало лоскотати. Та коли покинув робити масаж і знову став на коліно з рушницею в руках, по животі знову щось заплазувало.

Я так і не встиг вирішити, яка була причина цього химерного явища, бо собаки завели вище, заскавчали, заплакали, заскимвили і в гайовім ріжку наростає хруст, наче чагарником проходив трактор. Ще секунда, і з рогу вискочив

вепер, який мені здався в ту мить дуже великий і проскочив між Приходьком і чорнявим орменом, що стояв праворуч від нього. Вони обоє схопилися на ноги і націлились. Собаки йшли у вепра на хвості, і він кидався то до Приходька, то до ормена так, що ні той, ні другий не могли стріляти. Нарешті, він стрибнув у другий гай, вони вистрелили навздогін та було вже пізно і вепер утік.

Згодом мені пояснили, що це було порося пудів на трое вагою, але, все ж таки, він був вищий у плечах від здорової овчарки. Решта свиней — п'ять штук — що були в гай, утекли коло одного з номерів, який був настільки необачний, що зійшов зі свого місця і тільки здаля побачив, як вони, задржавши хвости, чухрали на Каякент.

Того дня все ж таки, убито одно підсвинка, на три з половиною, що лежав з трьома іншими просто в траві. Так міцно спала ця молодь, що і собаки і люди пройшли повз них незбудивши їх. І тільки коли ормен, останній з усього походу, випадково спинився на тім місці, один підсвинко схопився на ноги в трьох кроках від нього і дивився йому просто ввічі. Ормен вистрелив, підсвинко упав з трави вискочило це троє і втекли в гай. Того ж таки дня у кушах над ериком ганяли одинця, але той був занадто хитрий і на стрільців не вийшов. Коли вся публіка порозходила, щоб убити по зайцю, я зостався коло підсвинка і почав його розглядати. Я поставив його на задні ноги і морда його вип'ялась над мою голову. Він у весь поріс шорстким рудуватим волоссям. Під губою йому ледве помічався кістка — як на свій здоровенний ріст він важив дуже мало. Це був дикий мускулястий звір, в йому не було ні унції зайвого жиру. Він так скидався на безформну свійську свиню, як жирний замредактор одної з газет скидається на нормальну людину. Плечі йому були на цілу четверть вищі від зад, передні ноги потужні й вузлуваті. Він був побудований за тим же принципом, що лев, або бізон — вся енергія концентрувалася спереду коло голови, шиї і передніх ніг.

Його обсмалили й оббілювали підчас відпочинку і поділяли на пайки. Я їв його м'ясо. Воно таке як м'ясо свійської свині. В ньому є тільки якийсь негладкий нюанс, що ушляхетнює смак, нюанс не більший, ніж той, що відрізняє мисливця від звичайної сірої людини.

На цій полонині поміж Каякентом і Дербентом щороку вбивають силених звірів. Влітку вепри живуть у горах і тільки зимою холод і голод виганяють їх на сиду, хоча й небезпечно полонину. Підчас гаювання ми бачили двох татар і собак — татари не їдять кабанячого м'яса, та б'ють вепрів, щоб ті не псували гори, ще й тому, що з них добрий буває прибуток. На базарі в Дербенті м'ясо дикого вепра коштує стільки ж, скільки свійська свинятина.

Ті двоє татар підходили до нас і в нас були дуже привітні і люб'язні балачків. Татар було двоє, нас було шестеро — балачки тільки й могли бути люб'язні й привітні.

* * *

Як у Польщі, в Аргентині, в Бразилії, Канаді, в Австралії, так само є українці в Дагестані. Навіть у путівникові „Дагестан - Страна Здоров'я“ указується певне число українців у кожному місті і в кожному кантоні Дагестану. Число, вказане в путівникові, звичаєм, буває невелике, бо поза межами України, за українців вважається тільки людей у вишиваних сорочках, з довгими вусами і з тупими фізіономіями, що вживають у розмові, головним чином, слово „позаяк“. Але крім цих оригіналів у Дагестані є цілі села і цілі куші сіл з українським селянським населенням.

Машиніст Лисун, машиніст Косенко і я, сіли на паротяг, що йшов на південь у Баку. На станції Араблинській ми вилізли — був гарячий зимовий день, сніг весело танув і сонце пекло, як у нас восени. Переїшовши річку Рубас, ми пішли в гори. Ми йшли високим берегом провалля, де протікав Рубас. На коліні провалля

ніздився аул; покрученою гірською доріжкою біг верхівець у чорній бурці, з рушницею за плечима. Це не був ні воїн, ні мисливець, ні, навіть, князь. Просто з якогось гірського далекого аулу звичайний собі чоловік їхав у своїх справах у Дербент.

Ми обійшли коліно і пішли вгору праворуч. Провалля ставало каменясте. Набун камінних голубів крутився над скелями і обірваний пацан, вискочивши з гугу, гугав нам, показуючи на голубів. Але нам треба було йти ще далеко і ми покинули долину Рубасу.

Півколом лягло камінне, кладовище, але на надгробках не було хрестів і написи були чудною стародавньою мовою і писані не тюркським алфаветом.

„Це єврейське кладовище“ сказав машиніст Лисун — он той аул далі — то єврейські євреї“.

Гірські євреї інакше вони звуться тати — це дуже цікава нація. Балакають чистісінькою старо-єврейською мовою, якою ніхто в світі не балакає, окрім євреїв. Вірою своєю вони мусульмани, а з походження невідомо хто, тільки, в усякому разі, не євреї і не турки.

Коли ми проходили повз аул, ідучи на українське селище Хач-мамзель, я хотів збити голуба. Але машиніст Лисун схопив мене за руку „Коло єврейського аулу не стріляй“ сказав він „євреї народ серйозний, і після вистрілу доведеться платити верст за п'ять“.

Гірські євреї розводять виноград і роблять вино, якого самі не п'ють, бо вони переважно мусульмани.

У бурдюках, а то й у барилах, вони одвозять вино у Дербент і там міські євреї, які, що балакають, переважно, тюркською мовою і додержують єврейської віри, продають це вино у підвалах.

Міські дагестанські євреї теж народ серйозний.

Перейшовши повз гірський єврейський аул, ми ввійшли у степове українське село. Ідучи по довгій вулиці, де обіруч стояли українські хати, не можна було повірити, що ми піднялися вже метрів на двісті над рівнем Каспійського моря. Це надзвичайно українського вигляду, лагодив у дворі борону. Не дагестанським варіантом російської мови, а чистим, м'яким українським язиком дід, не підскакуючи, пояснив як нам пройти до Миколиної хати.

Сонце давно вже розтопило весь сніг, вітер висушив землю і здіймав куряву. Мені здалося, що ми ідемо Бахтином у Зміїв до Дінця. Ті самі білі, рожеві, червоні хати, ті самі чорними віконцями облямовані вікна, ті самі очеретяні дахи, ті самі діди і баби з монгольськими обличчями і така сама татарська назва селища. Підійшли до Миколиної хати. Самого Миколи не було вдома — він поїхав у Дербент.

Нас зустрів чорнявий пацан Грицько, хлопець літ на дев'ять, у кубанці з ножем.

Він провів нас у хату.

Стара бабуса, жовта, товста малярійна й водянкувата, приймала нас у хаті, посадила на скрині. Це була полтавчанка. Аматори полтавської мови, української милозвучності і славновісного жіночого „л“ могли б годинами пасти вуха у цієї бабусі. На полу лежала хазяйка, теж хвора на малярію і коло неї сиділо мале дівча.

Ми сіли і помовчали трохи, як є український звичай. Я крадькома роздивлявся хату.

І можна було б в оцю хвилину перенести у Зміїв і вона не справила б ні на кого ніякого враження.

Правда, богів не було — селище Хач-мамзель є колектив — та й взагалі цій країні тисячі народів, тисячі мов і тисячі релігій, боги можливо саме через різноманітність і многовірність не користуються такою пошаною, як у наших краях. У сусідній чистій хаті лежала купа прядива і така сама купа овечої вовни.

„Ну як“ сказав машиніст Лисун“ будемо, значить, гуртом землю робити“ Баби не одповіли нічого. Видно було, що вони зберігали ворожий нейтралітет до ідеї колективу. „Що ж“ — сказав далі машиніст Лисун“ коли косовиця, то й діди наші з одного казана їли і з одної чарки горілку пили. Мабуть, що не погано буди і землю гуртом орати“.

„Так то косовиця, а то землю орати!“ сказала хазяйка“. „Косити гуртом тільки й треба, а як з землею, то ми ще не знаємо, як воно буде“.

„А чи є у вас такі, що без права голосу?“ запитав я. „Як вони?“ „Є й такі одповіла хазяйка“ і вони в колективі“.

Поки бабуса накривала стіл і пришкандибала з хлібом і солоними огірками, ми з Лисуном розпитували у хазяйки, чи є у них на селищі багаті люди і чому їх прийнято до колективу. За багатого у селищі Хач — мамзель вважається того, хто посадив виноградник не менше, як чотири роки тому, бо землі у всіх було нарівно — це селище уже радянського походження і склалося з недобитків великих сіл дагестанських, поруйнованих білими і грузинськими меншовиками підчас громадянської війни.

Отже й люди там з усяких земель України і землю ділилося між ними нарівно. Куркулі тільки — не почали народжуватись на ґрунті виноградарства і це народження припинив колектив. Власник такого винаграднику, посадженого вже чотири роки тому, має чималий прибуток і його ні в якому разі не можна вважати за середняка.

Коли бабуса принесла хліб і огірки, машиніст Лисун почав моргати оком на здогад вина. Миколин виноградник був ще молодий, отже бабуса послала пацана до Івана і пацан приніс дві четврті вина. Можна було б добути й крашанок, і масла, і м'яса — сказав пацан, але в Івана весілля і там усе поїдять самі. Дочку Іван віддав заміж, записав у загс'ї, оце три дні гулятимуть, а тоді це поїдуть у Дербент вінчатися.

Коли машиніст Лисун розлив вино по коновках, то бабуса почала згадувати допотопну Полтавщину шостидесятих років минулого сторіччя, а хазяйка жалілася на малярію і на свого рідного брата — завідателя кооперативу. Після другої коновки, хазяйка прямо почала шкодувати, що її брата своєчасно не розстріляли. Здається, що він не хотів видати її матерії поза чергою, а собі взяв і навіть дочку своїй набрав на спідницю.

Ще жалілися вони на вовків. Передучора вовки порізали ні мало, ні багато чотирнадцятеро коней і це саме перед оранкою.

Машиніст Лисун вилив рештки вина у пляшку і ми зайшли ще до Чапура Чапур по — татарськи значить рябий. І справді, це був чоловік із сильно подзьобаним віспою обличчям.

Волосся йому було шерстке й шіткувате як у вепра, як вепр, він дивився маленькими злими очима і був знаменитий мисливець. Оце він сидів на ослінчику і лагодив чобіт.

Його три дні як випустили з тюрми і він був у добрім настрою. У тюрмі він просидів рік за те, що не вбив татарина, а тільки одстрелив йому руку і то в своїй дворі при численних свідках. Коли б він цього татарина був убив сам — на — сам, як і тих шість душ, що їх уже поїли шакали в різних місцях гірської полонини, то йому не довелося б сидіти в тюрмі.

Імовірно, що рябий Чапур не заживеться на цьому світі. Чи за рік, чи за два сам — на — сам з ним зустрівшись в лісі, якийсь татарин управиться вистрелити швищом від його і від Чапура залишаться тільки дванадцять шевських цвяхів.

* * *

Вранці другого дня стало ще тепліше. Ні одної жмарки не було на небі і година була така ясна і заспокоїлива, що кілька душ дербентців і з ними і Фесько — хуліган взяли рибальську шаланду і виїхали в море.

Ясної теплої години мені нічого було робити в степу і я зостався двома. Хазяїн мій добрячий, кругловидий гігант роздобув вина і поточилася бесіда на всякі місцеві теми.

І залізничник хазяїн, і жінка його людина, справедлива й розумна — рідкі люди серед некультурних „європейців“ Дербенту, все ж таки, сильно нападалися на тюрків і на гірські племена Дагестану. Я так і не добрав, за що вони на їх сердилися, і мені здається, що це був просто вплив тієї самої проклятої культуртрегерської традиції, що панує в усіх залізничних висілках уздовж Каспійського узбережжя.

Бо вони обоє погодилися, що тюрки ввічливі і виховані, що горяни гостинні і віддають усе своє, хоч би й чужому чоловікові, що вони поселяють гостя у найкращій своїй хаті, в якій самі не живуть. Можливо, що в їхніх міркуваннях несвідомо ховалося те, татари і горяни не православні і не вміють балакати російською мовою, а найпевніше, що це все ж таки була стародавня традиція.

Об одинадцятій годині знявся вітер і я вирішив їхати, але перед тим, як іти до машиніста Лисуна, я постановив поїхати на косу і глянути, чи не летять з моря качки.

Поки я встиг дійти до площі, вітер був уже такий, що не хотілося йти пішки по березі. Падав сніг і вітром його несло вздовж вулиці. Я умовився з візником і ми поїхали.

Не встигли ми добитися до стіни, як вітер виріс до такої сили, що візник - горянин почав сіпатися на своєму сідалі, а за стіною кінь став. Уже нічого не було видно за морозною хмарою снігу і візник начисто odmовився їхати далі. Я пробував пояснити йому, що в такому разі він залишиться без гонорару, але він до того промерз і натерпівся, що з радістю odmовився від карбованця і нагнав коня назад у місто.

Отже, я пішов сам. Мороз був невеликий, може градусів п'ятнадцять, чи коло того, але вітер дув такий, що йти було дуже смішно. Треба було нахилити голову, як нахиляє голову бик, націлюючись у тореадора. Та й то дуже важко було пересувати ногами.

Крізь снігову завісу видно було, як над морем коло самого берега метушилися качки, шукаючи захисту від шторму. І раптом я побачив уже зовсім комічну річ. Паралельно до берега проти вітру, летів крижень — і стояв на місці, ніби повис у повітрі, підважений на ниточку. Я спробував підбігти і одразу переніс крижня. Крижень помітив мій маневр, взяв укiс і знову наздогнав мене. Так ми бігли голова в голову з крижнем аж до того місця, де за великим каменем сидів татарчук, що колись подарував мені сірники і марно силкувався убити качку, стріляючи проти урагану.

Я сів поруч з ним, але ми більше сміялися, ніж стріляли. Вистріл не дохов до птиці, зате море доходило до нас і разів з двоє вище колiн залляло нас дуже холодною водою. Ми вже налагодилися йти геть, коли татарчук підвівся і показав рукою на море.

В трьох стах метрах від берега, під одним клівером, мов пущене ядро з гармати, ішла шаланда і в ній борсалися три чорні, засуджені на смерть, фігури. Це був Феська - хуліган із колегами. Зі скорістю кур'єрського потягу, вони пролетіли повз нас, проскочили Дербент і зникли в сніговій хмарі. Я подивився на годинника.

Другого дня я дізнався, що вони загинули через десять хвилин після того, як ми їх бачили з татарчуком. Загибель Феськи - хулігана справила на дербентців дуже приємне враження. Казали, що ніхто не міг з ним упоратись, аж поки йому не прийшла щаслива думка ясної години поїздити шаландою в морі. Нас ще раз залляло водою, на цей раз мало не до пояса, і ми пішли кожен у свій бік, ніжно потиснувши один одному руки.

Ішовши до машиніста Лисуна я думав про люб'язного татарчука і мені стало дуже шкода, що я, вивчавши всякі мови, не упорався вивчитись тюркської мови щоб підійти ближче до цього мужнього, спокійного народу. Один з моїх друзів, поет і географ, навчив мене поважати і любити малі нації.

Дехто з наших письменників дуже ображаються, коли на них не звертають увагу в Москві. Але послухайте що вони самі говорять про Білорусь і спитайте в їх, що вони знають про малі нації. Понайбільше, в них немає ніяких підстав ображатись. Щодо обивательської маси, хоча б і в місті Харкові, то з її поглядів на цю справу можна було б довго і весело сміятись, коли б більше не хотілося плакати.

Той самий мій товариш, географ і поет, якому їхав трамваем у місті Харкові, поспішаючи на вокзал. Коло його на лаві сиділа літня вже циганка і на руках у неї була дитина, світліша од неї на колір. Навпроти на лаві сиділа одна тітка із тієї категорії, що домішують у молоко крейду й вапно, а потім продають його на благовіщенському базарі, дбаючи про здоров'я пролетарських дитинчат. Поруч з тією тіткою сиділа друга у шовковому капелюсі і в інтелігентних черевиках.

Помалу, в міру того, як трамвай посувався Свердловською вулицею, у тітчиній душі страшний закрився сумнів, дивлячися на дитинча, що ніжно горнулося до циганки, хоча й було дещо світліше од неї на колір.

„Чудно“ сказала тітка молочної категорії „циганка чорна, а дитина біла“. „І правда чудно, знаєте“, одповіла тітка в інтелігентних черевиках. „Кажуть, що тепер стали вчачатися такі випадки, що цигани крадуть дітей“.

Тітки побалакали між себе ще хвилини зо дві і прийшли до висновку, що цього діла так покинути не можна; а доведеться, мабуть, звернутися до міліціонера. На сусідній лаві знайшовся ще один йолоп у сірому костюмі, що підтвердив тітчині сумніви і теж висловився за те, щоб викликати міліціонера для консультації. Слухаючи тих розмов, циганка засовалась на місці й почала шукати очима дверей, передбачаючи почутію в районі і дуже довгі й непотрібні пояснення.

„Сидіть, жінко,“ суворо сказав товариш „і їдьте спокійно куди вам треба“. Ніхто не посміє вас зачепити“. Далі він звернувся до молочної тітки. „Я думаю, громадянко“ сказав він ще суворішим голосом, „що вам не можна їхати в цьому вагоні. У мене сильне підозріння, що в вас сифіліс і що я можу від вас заразитись. Чи не буде краще викликати міліціонера і з'ясувати цю неприємну справу, бо коли в вас насправді сифіліс першої стадії, в чому я тепер вже майже переконаний, ви можете заразити всіх сусідів. Ви самі не уявляєте собі, які це матиме жахливі наслідки“.

„А ви, громадянко!“ сказав він, звертаючись до тітки у шовковім капелюсі, „ви, громадянко, щось украли і сховали крадену річ у ваш редикюль. Я звідсіля бачу що річ крізь шкіру вашого редикюлю і я переконаний, що ця річ крадена. Я пропоную спинити вагон і викликати міліціонера. Він зможе з певністю встановити кого ви обікрали і куди ви везете крадені речі“.

Тітки вилупили очі і замовкли. Тоді в розмову встрия йолоп у сірому костюмі. „Дозвольте, громадянине,“ сказав він „циганка“...

„Циганка їде з дитиною у своїх справах“ грубо обірвав його товариш і ніякий ідіот, хоча б він тричі був у сірому костюмі і в три рази інтелігентніших черевиках не має ані найменшого права до неї чіплятись“.

Мені дуже сподобалося, як мій товариш, поет і географ, обійшовся з хамовитими тітками і з йолопом у сірому костюмі. Не те, щоб я сам не міг вигадати подібної речі, але найпотрібніші слова завше з'являються до мене через п'ять хвилин після того, як вони були мені потрібні. Та тепер, міркував я, я вже не забуду цієї лекції і коли мені доведеться стрітись з тюрками, я не тільки не стрілятиму в них, а, навпаки, буду їм як друг і брат.

Ми з машиністом Лисуним поїдемо у Берікей і там, безперечно, стрінемось не один раз із тюрками.

„Татарські овчарки“, сказав машиніст Лисун „ще дуже великі і дуже підходящі собаки. Коли вони самі, без хазяїна, побачать чужака, хоча б за версту від кутану, то, будь спокійний— гавкатимуть вони недовго, але й той чужак недовго житиме на світі.

„Коли тобі трапиться таке, то довго не думай, а лягай плацма на землю. Перед цим добре буває ще гукнути страшним голосом: ури! Тоді собаки не візьмуться негайно рвати тебе на клоччя, а почекають поки прийде хазяїн. Но і не думай од їх одстрілятися, чи може ще й одбитися цілком. Це собаки серйозні, голодні і їх у кожному кутані буває штук двадцять п'ять— тридцять“.

За горою, коло круглого озера, що береги його вчорашній шторм укрити снігом, ми сіли в ямки і чекали що пошле аллах. Десь далеко від моря за гелготіли гуси. „Зникни“ сказав Лисун — і я зник у ямі.

Гуси гелготіли у ранішньому небі, але третій наш супутник, машиніст Косенко обмотав вуха рушником і нічого не чув. Він ішов просто туди, звідки кричали птахи. Скільки ми йому ні гукали, але він так і не повернувся і коли гуси вилетіли над озеро, вони не сіли, а, покрутившись трохи для пристойності, полетіли на інші озера, коло яких не було машиністів з обмотаними вухами. Обити було нічого. Ми з Лисуном убили ще по парі лопоносів, підждали, поки їх підігнало вітром до берега, почепили їх у тороки і пішли пошукати хохітов. Незабаром Косенко зігнав величезний табун хохітов, штук на триста. Як срібна сітка у чистім повітрі став табун над озером і перейшов далі в степ. Лисун наздогнав Косенка й вони подалися ліворуч ждати хохітов, а мені випало наганяти на них табун. Отже, я пішов правим боком озера і вийшов у степ, що поріс бур'янами і сохлим чагарником.

Хохітва — птиця тої самої породи, що й дрохва тільки куди менша. Восени їх сила збивається в дагестанським степу і коли морози не дуже по них ударяють, вони зостаються там через цілу зиму. Просто вбити хохітву не можна — не підлість. Побачивши чоловіка з рушницею, хохітва ще кроків за триста здіймається вгору і всім табуном летить за якийсь кілометр від того місця. Наївна людина, що думає до них підповзти на вистріл, може повзти на животі цілу зиму і так і не доповзти на потрібну дистанцію.

Особливо спокушає недосвідченого мисливця той факт, що навіть величезні табуни хохітви не тікають далеко від нього, а сідають просто перед його очима, іноді не більше, як за півкілометра.

Але великою компанією можна добре на них полювати. Коли частина мисливців самовіддано згодиться гнати хохітву в якийсь бік, то тим, хто засяде в засідці, добра буває пожива. Та дуже мало хто погоджується на нецікаву роллю нагінної собаки тим більше, що щасливі власники двох чи трьох хохітов, звичаєм, забувають поділитися з партнером. Вони тільки пропонують, що другим разом буде їхня черга наганяти хохітву, а поки що, кладуть дичину в свою торбу.

Мені чимало довелося йти. Я пройшов уже кілометрів з двоє, переді мною заманячили якісь сірі, ніби прогнилі, стіжки, ноги стомилися плутатись у бур'янах, а хохітов все ще не було видно. Вони не могли провалитися крізь землю і я не бачив, щоб вони летіли. Значить, вони мусили бути десь тут, якщо тільки не втекли пішки попід бур'янами — хохітва бігає дуже швидко і не всякий пацан зможе її наздогнати, коли їй навіть не схочеться летіти.

Отже я покинув думати про хохітов і уявив собі зустріч з двома прекрасними турками. Ми трохи постояли б серед степу, я б почаствував їх цигарками і може ці люб'язні, гостинні люди запросили б мене до себе в саклю. Дорогою я міг би дізнатися від них про ті місця, де зайців як насипано, вони могли б мені указати той самий куц ожини, в якому завжди можна знайти шакала і може, навіть ми пішли б з ними на засідку на вепра.

Вепра не так трудно вбити на засідці, коли він п'є воду. Не влучити в таку десятипудову звірюгу, коли вона стоїть перед вами, просто неможливо. За одним заходом я й пополовав би і знищив би шкідника, який зоночі псує городи моїх гостинних хазяїв.

Поринувши в солодкі мрії я й не помітив, що сірі прогнілі стіжки наблизились до мене і були тепер не далі, як на півкілометра. Десь силозакавкав собака, потім другий. Мені здалося, що я маю згадати якусь неприємну річ, але в ту ж мить я забув про собак.

Просто переді мною, ступнів за п'ятдесят, у мальовничому безладді розсіпано було якесь чудне сіре каміння, круглясте і конічне, якого я зроду не бачив у Дагестанських степах. Що це мало бути? Невже це був той самий табун, що так таємничо провалився крізь вогку од снігу землю.

Я ще раз глянув на каміння. Якщо це був колись табун птахів то він, очевидно, закам'янів тисячу років тому. З секунду я вагався, чи мені підійти глянути на чудне конічне каміння, а чи йти далі. Тоді я зробив крок у напрямі закам'янілого музею і в ту ж мить, без найменшого переходу, величезний табун знявся вгору і замерхтів у повітрі тисячею срібних крил.

Я вистрелив двічі... одна, дві, три хохітви поспілились на землю і стрибали між бур'янами. Я кинувся їх забирати і в цей момент мене знов опанував той самий туманний, прикро неприємний спомин. Підранені хохітви урозтіч тікали від мене і тепер я вже ясно чув близькі, силпі голоси собак.

Коли я управився підібрати пару хохітів, і, тримаючи їх за шийки, ловив третю, споза бур'янів виринуло із п'ятеро собак. Передні вже не гавкали, а просто поволі йшли до мене. Чортова хохітва тікала прямо їм у зуби. Я вирішив, що з мене вистачить двох і все ще, тримаючи їх в руках — вони були живі, я не міг їх приторочити, почав помалу відступати.

Але я вже проходив у кожусі і важких чоботях кілометрів із двадцять та й взагалі, навіть голій і свіжий я, очевидно, не міг би втекти від собак по прямій лінії. Я сподівався що вони просто одчепляться від мене, побачивши, що я не маю до них ворожих намірів.

Коли я оглянувся назад, я побачив, що собаки йшли, не спиняючись, рівною лінією, ні один з них не гавкав і передній, здоровенний чорний пес, був уже у сорока ступнях від мене. Стало ясно, що по доброму, мені втекти не пощастить. Отже, я упустив хохітви і вони знову затанцювали коло мене в бур'янах, і вистрелив у чорного собаку третім номером. Собака заскавчав і подався геть, а я знову почав відступати.

Тепер, обміркував я, інші вже не підійдуть до мене ближче, ніж треба і я зможу, без неприємностей, уштитися із своїми хохітвами.

Та коли я, вже дещо заспокоєний, за піхвиливши знову оглянувся назад, собак було вже не п'ять, а шук із одинадцять. Тепер ні один з них не гавкав і вони йшли рівним півколом і уже перетяли мені дорогу у трьох напрямках. Я почав нервуватися. У мене вистачило б патронів на весь десяток, але я не збирався нищити татарських овчарок. Я дуже добре знав, що значить кожен собака для бідного татарина, що зимою вивів вівці пастися на степ.

Але собаки не відставали і чим далі, то все тіснішим півколом оточували мене. Я знову кинув хохітви і вистрелив у переднього собаку. Чи на цей раз було ближче, чи я краще влучив, тільки собака страшно завив і став качатися в бур'янах. Інші спинилися на мить, а тоді, ніби нічого не сталося, знову мовчки пішли на мене.

Я зовсім розхвилювався, остаточно покинув хохітви, насмакав жменю патронів і приготувався перебити всіх собак до одного. У що мить я побачив, що від прогнілих, сірих стіжок на мене швидко посувалися якісь три фігури. Мені недовго довелося на них чекати. Це було трое тюрків: один з косою і двое з ножами. Вони бігли так швидко, що я тільки управився закласти два набой з круглими

кулями. Коли вони підбігли до лінії собак, я передрефив до такої міри, що стратив всяку рівновагу і націлився в переднього з них.

„Стий“ сказав я, „а то буду стріляти“. Тюрки спинилися і, страшно схвилювані і розгнівані, щось гукали до мене.

Я вже забув чисто про свої хохітки і думав тільки про те, щоб врятувати свою шкуру. Отже, я знову почав відступати і, перейшовши ступнів з тридцять, ще раз оглянувся назад, тримаючи рушницю в плечі. Підстібувані різноманітними почуваннями, легко одягнені й взуті в спортивні чев'яки, тюрки знов наздоганяли мене і були вже ближче, як за двадцять кроків.

Щось у мені тьохнуло і обірвалось. Я зрозумів, що так без кінця тривати не може, і що рано чи пізно мені доведеться вбити одного з тюрків і далі або мене зідять поночі шакали, або, коли я управлюся перебити їх усіх, мене судитимуть за потрійне вбивство.

Але дрейф мій дійшов такої міри, що я вже не міг думати. Я знову націлився в переднього і гукнув, щоб вони не рухались з місця. Вони стали. Стали поруч них і собаки. Але і я не міг далі відступати, коли б я повернувся до них спиною, я б вже може і не управився б своєчасно вистрелити.

Тепер я вже перестав і дрейфити. Стріляти, так стріляти. І я твердо вирішив, що нехай вже краще мене судять за потрійне вбивство, але я, все ж таки, постараюся сам убити їх, ніж дати їм убити себе. Я стояв на місті і акуратно виціпив в живіт переднього татарина. Мій палець лежав не як небудь, а вже торкався спуску. Коли б передній зробив один крок, я б, чи хотів би я цього, чи не хотів би, всадив би йому кулю в живіт.

У цю мить, як голос з раю, як небесну музику я почув за собою голос. Це був машиніст Лисун; почувши вистріли він прийшов мені на підмогу. Дуже спокійно, не поспішаючи, він підійшов і став поруч зі мною. Він тримав рушницю на лікті, а в лівій руці у його були приготовані дві запасні кулі. Тюрки теж підійшли ближче і почалася розмова. Один молодий і один старий тюрк з ножами, не знали ні слова по — руському, але середнього віку дядько з симпатичним круглим обличчям, що вимахував косою, міг з нами балакати.

„Нащо б'єш собаку?“ сказав він. Я почав довго й гаряче пояснювати йому, що й хоча мені дуже шкода його собак, але мені ще більше шкода себе. Коли я скінчив, тюрк коротко сказав.

„Ти вбив дві собаки“.

Тепер вже встряв машиніст Лисун. Знову, зовсім спокійно і не поспішаючи, він пояснив тюркові, що я чоловік приїжджий, тамтешніх звичаїв не знаю і не хотів зробити нічого лихого. Він закидав тюркам, що ті, почувши собачий гавкіт, відразу не покликали собак. Тюрки заворушилися. „Він казав — буду стрілять“ сказав тюрк, показуючи на мене пальцем. „Ти будеш, стрілять, я буду стрілять“, з страстною енергією гукнув він. „Ти уб'єш, я уб'ю. Прийдуть інші — вас уб'ють“.

Не менше, як годину, тривала ця драматична, хоч і безплідна розмова. Я пропонував тюркам прийти в Дербент і здатися на суд влади. Я був готовий заплатити такий штраф, який на мене накладуть у Дербенті.

„Юр манат!“ сказав тюрк „Що мені юр манат? Собака нема? Другий собака нема?“

Я трошки злякався, почувши таку суму (юр манат — сто карбованців), але не став сперечатися. В крайньому разі можна було телеграфувати в Харків, щоб вислали гроші, але машиніст Лисун поставився до справи інакше і став доводити тюркам, що собака не коштує ста карбованців.

„Як не коштує!“ знову сказав тюрк „Собака не бий, краще брата бий. Без собака нема баранта. Без брата є баранта“.

Так розмова безрезультатно і припинилась. Просто Лисун раптом повернувся геть, добив моїх хохітов, оддав їх мені і ми пішли. Тюрки ще трохи постояли і пішли й собі.

Коли ми одійшли з Лисуном на безпечну дистанцію, я відчув, що не можемо далі йти. Напруження скінчилося — мені вгиналися коліна, все тіло охляло і я відчував негайну потребу лягти на землю і кричати. Але своєчасно я згадав про флягу, що висіла при боці Лисуна, в яку ми вчора насипали три повні пляшки вина. Я не дочекався поки Лисун зніме флягу, притулив її до рота і пив, пив, пив на ходу, так, що Лисун злякався, що йому нічого не залишиться.

Заспокоївшись і перекуривши по разі, ми згадали про Косенка. Ми вже давно дійшли до того місця, де була його засідка на хохітов, але Косенка не було, він зник, мов корова язиком злизала.

„Еге сказав Лисун, он де він!“ Мало не на обрії нерухомо манячила чорна фігурка. Побачивши чим пахне, Косенко втік за дві версти від небезпечного місця.

Тільки тоді я зрозумів, що значить добрий товариш у біді. Коли б не було Лисуна, то Косенко, тим паче, не прийшов би на підмогу, а вже був би десь коло станції і сидав би на паротяг. Щоб покарати Косенка, ми з Лисуном випили все чисто вино і ззіли всю ковбасу.

Коли ми пізніше наздогнали Косенка біля озера, він поведився так, ніби взяв цілком правильну й розумну лінію. „Що з ними балакати, з ірдами! Так і так їхню мзму!“ сказав він. Нам нічого не залишалося йому відказати.

* * *

Нехай не подумає хто, що мені не було соромно, що я чинив у цьому випадкові, як самий зостатній хам і культуртрегер. Я справді почував і тепер відчуваю теплу любов до малих націй і, зокрема, я дуже люблю й поважаю турків.

Проклята ганебна традиція обопільного вбивства затьагла мене, супроти моєї волі, в свою орбіту. Коли ви все таки, вважаєте, що я чинив неправильно, розкажіть мені в деталях, щоб ви були робили на моєму місці.

— Насамперед, звичайно, скажете ви, не треба було підходити до кутану, до зимової загорожі для овець. Може, коли б на тому кутані була вивіска, хоча б і самою тюркською мовою, я б не підійшов до нього. Але вивіски не було. Були якісь сірі, прогніли стіжки — очеретяні дахи загорож.

— Уже з того факту, що хохітви підпустили вас на півсотні кроків, можна було догадатися, скажете ви, що тут справа нечиста, і добре подивитися навкруги. Я теж так думаю, і коли вам доведеться побачити на вистріл перед собою трьох соголовий табун хохітов, ви, звичайно, не стрілятимете, а тихесенько підете геть.

— Нарешті, скажете ви, можна було згадати пораду машиніста Лисуна, сісти на землю і гукнути на весь голос: „ури“ бо ж собаки, привчені до того, щоб у таких випадках чужака одразу не рвати, а почекати поки прийде хазяїн.

Але скажіть, яка у мене могла бути певність, що всі собаки цілком закінчили курс наук і що ні один з них, проти всяких правил, не схопив би мене за горлянку і не звалив би на землю. Умовимося, що коли з вами трапиться така історія, то ви ні в якій разі не стрілятимете в собак, а сядете на землю і гукнете на весь голос „ури!“ Бааа.

Правда, я мушу признатися, що моя любов до культури малих націй Кавказу, поки що, „суто абстрактна й платонічна. Я ще не управився вивчити тюркської мови, але, будьте певні, що приїхавши вдруге у Дагестан, я хоч трохи, а балакатиму по — тюркськи.

Бо тюркська мова є інтернаціональний язык вісімдесяти трьох націй Дагестану. У західній смузі гірного Дагестану живе п'ятнадцять народів, а саме: аварці, андійці, каратинці, ахави, багулав, ідері, чемалал, хвашинци, дідоўці, капучинці, гуназал, ботліхці, чеченці, лаки і арчинці. Більшість цих народів не має нічого спільного між собою, хоч історичним своїм походженням, хоч і мовою. Часто-густо можна побачити два сусідні аули, що населенці їх один одного не розуміють.

Один аул „Арчи“ балакає своєю власною мовою, яка більше ніде у Дагестані не вживається.

У цій смузї мало не всі балакають хоч трохи аварською мовою.

На південь - схід від басейну Койсу, живе вісім гірських племен: даргінці, кайтаці, кубачинці, табасаранці, агули, лезгини, рутулці і цахурці.

У передгір'ї на узбережжі і в північній частині Дагестану від річки Кума і аж до річки Гюльгаре - чай живуть кумики, ногайці, тюрки, тати, гірські євреї, перси, чеченці, інгуші, туркмени, німці, росіяни і українці.

У передгір'ї і по всіх містах, по всіх більших аулах люди розуміють азербайджанський варіант тюркської мови.

Коли ви можете одразу запам'ятати назви всіх тих народів і не вагаючись сказати, які частини Дагестану вони населяють, то для вас ще є надія. Багато з тих народів не має своєї азбуки, отже й не мають шкіл своєю мовою. Донедавна навіть велика й славна лезгинська нація не мала своїх книжок. Спеціально для лезгинів вигадано азбуку і написано граматику.

На Україні є багато людей, що над усе полюбляють граматику й правопис. Без перебільшення можна сказати, щоб коли б у цих людей відібрати можливість сперечатися на граматичні і правописні теми, вони б зачахли й усохли, як зелене дерево на каменястій скелі Дагестану.

На біду для цих цікавих людей, український правопис уже остаточно усталений і українська граMATика у загальних рисах вигадана хохлами тисячу літ тому (з явною метою зробити неписьменність радторгслужбовцям), ніяких змін не потребує. Отже, величезні запаси енергії зостаються невикористані і граматично - правописна снага марно гине в теніляльних головах.

Подумайте тільки, яке грандіозне поле для вашої діяльності є в Дагестані. Правда, лезгини уже зробили азбуку і надрукували кілька сот книжок, але ту азбуку можна ще переробити і дуже легко розпочати нескінченні суперечки про особливості й хибі лезгинського правопису.

А що вже в якому небудь аулові „Арчи“, що мова його не трапляється більше ніде на світі, єсть де розгулятися. Як можна влаштувати диспути на тему про знайдене яйце! Скільки можна заснувати курсів арчизації! Скільки грошей можна заробити шляхетним арчизаторам! Голова гуде й перо випадає з безсилих пальців.

На щастя, наших спеціалістів ще не закликало до Дагестану і мужні, стримані, мовчазні, маленькі нації скромно й без галасу пристосовують до своїх потреб азбуки, видають книжки і помалу усувають мулл від шкільної справи. Отже, поспішайте! Ще скільки років, і всі правописні й граматичні питання будуть остаточно упорядковані і усталені в Дагестані. Доведеться їхати з Бразилію і мати діло з какаду.

Як бачите, в Дагестані є дуже багато націй і ще більше мов. Коли, поки що, на всіх не вистає азбук, то це діло яке ще можна направити, але біда в тому, що на вісімдесят три народи Дагестану припадає дуже мало землі. Власне кажучи, земля тільки й є, що в передгір'ї і в Каспійським узбережжі. Половина ж дагестанської території це не земля, а самий ландшафт: гори, провалля, скелі, гірські річки і інші речі, на які можна з приємністю дивитись, але на яких нічого не посієш. У гірних кантонах Дагестану на душу населення подекуди припадає від одної десятої до одної двадцяті п'ятої гектару землі. Та ж земля, що є на половині і край моря належить в більшій половині „європейцям“, а в меншій тюркським племенам. Інші ж півсотні націй сидять на своїх гірних шпильях, як та легендарна сороканаколу.

Це не значить, що Дагестан має зостатися бідною країною, і надалі як і тепер користуватися нашою допомогою. Дагестанові є що обмінати. Там знайдено великі поклади, нафти, земляне вугілля, залізу, мідну, ртутну, срібло - олив'яну руду, сірку, цементні мергелі, сурму, бісмут, ніккель, манган, арсен, сірчаний колчедан, золото, лупець, аспідний лупець, салітру, фосфорити, асфальт, алабастер, сіл, камінну і глянберову сіль.

Поки що, все це лежить у надрах землі, і над дорогоцінними металами пасеться баранта. Боровишися пістоліття проти царської Росії, Казі Магомет і особливо Шаміль, пробували одночасно піднести Дагестан на рівень культурної країни. Шаміль не тільки організував військо, навчав горян артилерії, тактики й стратегії, не тільки будував порохові заводи, не тільки добував сірку й салітру, не тільки сам карбував срібні гроші із срібла, що добувалося на своїх руднях, але й управився побудувати цілий ливарний завод. Він добував залізну руду і виплавляв залізо, він добував мідну руду і виплавляв мідь. На своєму ливарному заводі у Чечні він одлив п'ятдесят гармат.

Він робив шосейні дороги і будував нові мости. Царське військо завойовувало не дику гірську країну, а, навпаки, дикі хами руйнували молоду дагестанську культуру.

Тільки за радянської влади, точніше, з 1920 року починається відродження Дагестану. Перед війною валова продукція промисловості виносила вісім мільйонів карбованців. У 1928 році вона досягає вже цифри двадцять п'ять мільйонів карбованців, а за п'ятирічку ця цифра виросте в п'ять разів.

Зараз у Дагестані є п'ять тисяч індустріального робітництва. Та й те, значна частина робітників працює на консервних заводах. У кінці п'ятирічки Дагестан народить сотні тисяч пролетарів. Як це ні чудно, а проблема кадрів не стоятиме дуже гостро в Дагестані. Народи східної культури віками звикли до таких тонких делікатних робіт, до такого дбайливого поводження з інструментом, що вони, як свого часу японці, ставши коло машини, без ніяких труднощів опанують нову техніку і ще й вчитимуть цієї техніки, може, й нас. Азербайджанські тюрки складають прекрасні кадри індустріального робітництва. Цим тільки й можна пояснити те, що Шаміль управився будувати ливарні заводи, виплавляти метал, робити порох. Отже тільки цим можна пояснити й те, що купка горян пів століття самотужки боролася проти російської імперії і подолано їх, все ж таки, не воєнною силою, а грішми, купивши за величезні гроші союзників Шаміля.

* * *

Коли ви не можете запам'ятати назов усіх націй Дагестану, природних багатств, що ховаються в його надрах, цифрових даних, що я їх щедрою рукою подав у попередньому розділі, то я нічим не можу вам допомогти.

Я прошу тільки взяти на увагу, якої величезної праці треба було мені, щоб зібрати всі ці факти, дослідити їх і подати вам в систематизованому вигляді (і все це, за які небудь вісім днів перебування в Дагестані).

Вже для того, щоб об'їздити всі кантони і ознайомитися з усіма вісімдесятьма національними, деяким дослідникам треба було б витратити скільки років роботи.

Але моя праця не обмежилася самими етнографічними матеріалами. Перечитайте список мінеральних покладів, що є в попередньому розділі і прикиньте, скільки я мусив витратити праці на те, щоб точно встановити існування тих покладів у недриступних гірських кантонах Дагестану.

Але ще більше має здивувати вас те, що цю велетенську дослідчу роботу я успішно проробив не од'їжджаючи далі, як на п'ятдесят кілометрів від Дербенту.

Гадаю що ніхто не має права гніватися на мене, коли я, навівши таку силенну силу фактів, зібраних власним трудом і досвідом, тепер подам деякі цитати з книжок.

В 1922 році закінчиться будівняння Гергебильської електростанції на річці Кара - Койсу потужністю на десять тисяч кіньських сил. Ця енергія піде в міста Махач - кала і Буйнакськ, а, крім того, її буде використано у сільських господарствах сусідніх кантонів.

У цю ж таки п'ятирічку почнуть будувати Сулакську електричну станцію. Багаті на воду ріки Дагестану Сулак і Самур притягали до себе увагу буржуазних

інженерів. Відомий Стюарт включив ріку Сулак у свою концесію для експлуатації білого вугілля на Кавказі.

Але так само, як у справі з Дніпрельстаном, задачу що зможе рішити тільки радянська влада. Результати досліджень (1927-1928 року) показують, що використання водяної сили ріки Сулак і побудування гідроелектростанції коло сіл Мятли і Ахатли розв'язують проблему електропостачання Грозного і Баку на десятки років і відкривають широкі перспективи для розвитку Дагестанської промисловості (гірничої, хемічної, нафтової і рибної), забезпечивши її дешевою енергією. У другій п'ятирічці побудують першу частину сулакської електростанції. Проблема Сулака масштабом своїм перевищує навіть проблему Дніпрельстану. У скількох станціях на ріці Сулак можна мати потужність коло півмільйона кіловатт і енергію коло тьох мільярдів кіловатт-годин. Тут постане новий велетенський центр для електрохемії і електрометалургії.

Спосеред усіх обслідуваних рік Радянського Союзу, Сулак перше обіймає місце глибиною і вузькістю своєї долини, близькістю її до залізниці (від 20 до 30 кілометрів) і добрих від неї шляхів. Сулак вирішає задачу одночасного постачання енергії для Грозного і для Баку. Довжина передачі до Грозного буде 110 кілометрів і до Баку 450 кілометрів.

Мятлинська електростанція коштуватиме 29 мільйонів карбованців і Ахатлинська 23 мільйони карбованців. Кожна з них матиме потужність в 180 тисяч кінських сил.

Але це ще не все. Виноград, бавовна, риж, каспійська риба, нафта і метали, акуратно перелічені мною в попередньому розділі, допоможуть зробити Дагестан одною з найбагатших республік Союзу.

* * *

Я почував, що мені пора вже вертатися на Україну. Інакше читач, запаморочений колосальною кількістю корисних інформацій і наукових фактів, покине читати мою книгу. Отже, я ввічливою дякую хазяїнові і хазяйці за те, що вони приймали мене, як я є, в сбірваній, засмальцованій куртці і в смердючих мисливських чоботях, збираю речі в рюкзак й виходжу зимового вечора на вокзал.

На вокзалі я зустрічаю лезгіна Абаса — завідателя найбільшої книжкової крамниці в Дербенті. В Абаса вихідний день і він вирішив поїхати в Араблинську полювати на качки.

Коли я зайшов у вокзал, Абас балакав з хлопчиком років дванадцяти і в того хлопця в руках була рушниця на четверть вища від його голови.

Зустрінути горянина з рушницею на дорозі трохи небезпечно, бо в силу згаданої традиції він може вас застрелити. Але так само небезпечно дивитися на горянинову рушницю на вокзалі. Якщо ви будете дивитися на неї довго і любовно, то він може вам її подарувати.

Отже, я став осторонь і замовив собі шклянку чаю, тільки здаля привітавшись з Абасом. Я вже допив чай до половини, коли я раптом побачив, що Абас з урочистим виразом на суворому обличчі іде до мене, ведучи за руку хлопця з рушницею.

„Дивись“ сказав Абас „це рушниця шамілівських часів. Сталь, з якої вона зроблена, викувана на наших заводах. Золото і срібло, що їм карбоване було дуло і приклад, добути на наших копальнях. А от і хазяїн рушниці. Йому тільки одинадцять років, але з нього добрий буде мисливець“.

Він урочисто взяв рушницю з рук хлопця і передав мені. „Дивись сміливо!“ сказав він „я вже попередив товариша, що ти не можеш взяти від його подарунку“.

Це була дійсно надзвичайна рушниця. Прекрасної роботи, довге гранчасте дуло було однаково пристосоване для того, щоб бити шротом птицю, або величезною гранчастою кулею бити звіря і ворога. Золотом ішов по ній надзвичайний визерунок — у рослиннім орнаменті визирали химерні звірі і люди.

Але я не міг роздивлятися її довго. Непристойно довго тримати в руках чужу зброю. Я віддав хлопцеві рушницю і ми з Абасом вийшли на перон.

Після стількох подорожів у рвучких паротях у цім теплім, темнім вагоні хилило на сон. Я одшукав свою полицю і влаштував свого рюкзака так, щоб можна було покласти на нього голову. Потяг рушив і мені дуже хотілося спати, але я вирішив ще раз подивитися на дагестанські вогні.

Ліворуч від залізниці є скляна гута „Дагогні“. Спід землі виходить горючий газ і рухає завод, побудований на останніх принципах європейської техніки. Розкішне, найпершої якості, скло виробляють на цьому заводі — і це найдешевше скло в Радянському Союзі.

Той самий газ ogrіває робітничі квартири, горить у ріжкові над столом робітника, варить його суп і нагріває воду.

Яскравим разком зір, удесятеро світлішим за весь нічний Дербент, через усю ніч палають Дагогні.

ПАВЛО КОНОНЕНКО

ОБОРОНА

Розташувавшись на схилі гір крутих,
Бійці, вивчаючи місцевости долоні,
Вслухаються —
Як вітер шелестить,—
Та як будують шанці
В другім ешелоні.
Ретельно вивчивши рушницю й кулемет —
Ці найпотрібніші
Піхотні атрибути,
Бійці маскуються...

Іх ворог не візьме,—
— Лише б віддалення до нього не забути;
Лише б визначення віддалень було вірне,—
Прицілилось
І не здригне рука —
Заздалегідь ми виміряли мірник
І перевірили напруженість „курка“.
Роботу скінчено...

Рушниці на рогатках,
На кулеметі вірний кутомір...
І крім розвідки — всі місцеві складки
Продивиться прожектор у пільмі.
І раптом вибух....
Пливуть отруйні гази,

Смердючий пах, уїдливий, мов гад,
Цей пах бридкий,— смертельної відрази,
Цей надсмертельний чад.
Та лише мить
І всі наготові,—

Надівши вчасно протигаз,
Зникає вся омана газу враз,
Бо доста вивчено —
Прикмети всі військові.
Бо доста вивчено політику життя,—
І не страшні —

ні праця,
ні утома,

Свідомість —
визнача буття —
За комунізм
Ми боремось свідомо!

І не уперше нам іти на бій,
Скоріш це буде бій передостанній,
Щодень
світлішає пурпурове світання,
Приймаючи
останній
наш набій.

ЖОЗЕФ КЕССЕЛЬ
JOSEPH KESSEL

МЕРІ З КОРКА

I

Арт Бекет вибрав собі низенький дзилик за величезним барилом. Обличчя йому було подзьобано віспою, а волосся руде, як вогонь. Тому з юнацтва ховався він завжди по темних кутках. Тепер він більш не соромився своєї зовнішності, та проте звичка залишилася.

Офіціант Джіммі знав його смаки й мовчки поставив перед ним декілька шматків копченої ковбаси та пляшку Ірландського портеру, чорного й густого, як дьоготь.

— Ніхто тут мене не шукав? — спитав Арт.

Ніхто, — відповів хлопець.

І додав, схиливши підборіддя на ніж, що він саме витирав його:

— Всі знають, де вас можна побачити.

Арт мовчки ковтнув питва, що перетворювало його склянку на оніксовий циліндр, і промурмотів:

— Так... Знають....

Він повів очима по вузькому льоху, повному барил портеру. В цьому барі відбулося багато нарад, згубних для салдат короля Георга. За ті часи не легко було здобати Арта Бекета. Він завжди ховався, або чатував на ворогів, і цей льох був єдине місце, де його вірні приятелі могли з ним спокійно поговорити. Тепер Арт одверто ходив по вулицях Корку, і його уніформа стрілецького лейтнанта вільного уряду набула певної легальності. Він був прихильник Мікаеля Колінса в його пакті з англійцями проти негамовного ватажка ірландських республіканців, Валери.

— Так... Знають... — промурмотів він ще раз.

Його пильні очі спинилися на обличчі хлопця. Джіммі говорив не даремно. Арт добре знав його вдачу. Вони билися поруч проти корони, і їх кулі попронизували багато англійців. Дарма що молодий, Джіммі ніколи нічого не говорив необмірковано. Замість марних слів, він краще читав маленьку евангелію, що й тепер випинала кешеню білої куртки офіціанта на його пліскувату стегні.

До якої партії належав тепер цей мовчазний худорлявий хлопець? Колінса чи Валери? Після замирення він повернувся з війська в бар на свою колишню роботу, не висловлюючись. Але його ївинтівка могла приєднати свій уривчастий голос до республіканських ївинтівок.

Можливо, що вночі він зустрічався з ними в найближчих горах, або був їх таємний агент. Але тоді чатує він на Арта...

І туга, гірша за чорне питво, що переповнювало склянку, схилила низько Бекерову голову. Скільки колишніх товаришів стали його запеклішими ворогами! Але хто мав рацію, хто був правий в цій жахливій братерській війні?!

І раптом несподівана думка промайнула в голові, від якої мимоволі здригнулася міцна Бекетова постать. А що коли Джіммі шпигун на службі вільного уряду? Арт добре знав, які хитрі тенета було розкинуто по всій країні під час боротьби з англійцями. Вільний уряд не знищив їх. Навпаки. Можливо, що і Джіммі їх агент. Але тоді та, що має прибути...

Два чоловіки увійшли до бару. Вони принесли на обличчях втому довгого робітного дня, сперлися на бар і поволі перекидалися словами, тримаючи склянки чистого віскі. За ними надійшли і інші.

Джіммі наблизився до Бекета і ніби змінюючи посуд:

— Ідіть за мною, — прошепотів він.

Арт мимоволі відсахнувся.

— Ідіть но, — спокійно повторив хлопець, — ви ж не можете побачитися з Мері серед цього натовпу.

Бекет підвівся, як автомат. Питання було розв'язано; Джіммі належав до повстанців. Але, пізнавши в Джіммі ворога, Бекет полегшено зідхнув: Мері не буде зраджено. І в його широких грудях серце ворухнулося радісно.

Джіммі глянув на одвідувачів. Кожен схилився над пляшкою рудого алкоголю, слідкуючи за важким летом своїх невисловлених мрій.

Хлопець розчинив двері вузької комори поруч з баром, схованку порожніх пляшок.

Бекер прослизнув в її темряву. Заклавши руки в кишені, він рухався. Але тривога не корчила його міцного тіла. Він так звик очікувати, що жодне почуття не могло урвати його терпіння. Години чатування з гвинтівкою в руках десь під кушем, у вікні, або проміж скелями так загартували його м'язи, що він набув нерухомої напруженості хижака, що стежить на здобич. І хоча сьогодні він чатував на кохання замість зненавиди, ніщо не впливало на механічну силу його спокою. І так само, як невідома хвиля раптом напруджувала його нерви, коли наближався загін англійців, перше, ніж він його бачив або чув, теж саме таємне почуття попередило його і тепер, що надходить кінець його жагучого чекання.

Він ледве встиг вклонитися, коли розчинилися двері. На мить якийсь тендитний сильвет вирізбився на тлі освітленого чотирикутника, і знов глибока темрява сховала все.

Вона була тут, поруч з ним. Довго тривало їхнє мовчання. Серед мороку він відчував її швидкий подих. Єдину ознаку її присутності.

— Мері, — прошепотів він.

Вона мовчала. Але по шелесту тканини він зрозумів, що вона ворухнулася. Чому? Щоб наблизитися, або відсахнутися від нього? Він простягнув руку. Його пучки намацали шерстку тканину і з тремтінням впізнали рамено. Арт раптом обважнів, неначе вся кров йому витекла з тіла. Мері не рухалася, але він почув як затремтіли її вуста.

І раптом Бекет отямився. Він жадібно прислухувався, даремно сподіваючись розібрати, що мурмотіла Мері. І, не витримавши, спитав.

— Що ви кажете?

Тоді забренів такий знайомий голос, що вся його істота здригнулася від ніжності. І сили знов залишили його.

— Я так бажаю, щоб наша розлука закінчилася.

Бекетова рука міцніше охопила її стан. Він майже пригорнув її до себе, але раптом вона додала:

— Я хотіла б, щоб ви знайшли свою справжню путь, ваш істинний обов'язок ірландця.

І тоді в дитячій лагідності її голосу забриніла неуклонна невідданна воля, і коротка хвилина щастя розтанула в безкрайому розпачі. Вона не калясала, а прийшла, озброєна в ім'я тієї ж самої боротьби, що розлучила одірвала їх одного від одного. З перших слів виявилася уперта й фатальна причина їх розриву.

— Мій обов'язок...— почав він.

Та й не договорив. Чому розпочинати суперечки після десятимісячної розлуки, коли їх погляди незмінні. Він залишився прихильником Колінса, а Мері послідовницею Валера. І ніхто і ніщо не могло їх зламати — ні роки подружжя, ні діти. Вона проміняла затишний родинний спокій на небезпечне життя тих, що бажали повної волі й незалежності. Вона офірувала все своїй великій мрії, не приймаючи обмежених прав автономії. А він, не вважаючи на все своє кохання, кохання вірне, палке й лагідне, не міг відважитися підняти зброю за ідею, що він вважав за шкідливу для свого народу.

Артові уявлялося, ніби темрява, що ховала їх одно від другого, погустішала, стала такою твердою, що її можна було обмацати, як кам'яний мур камери. Це вражіння так його пригнітило, що він навіть не подумав спитати, чому Мері побачала цього побачення. Зруйнована надія не залишила йому ні розуму, ні волі, ні бажання. Він лише відчував, яке тут важке і вогке повітря. І мимоволі провів рукою по чолю, не бачачи власної руки.

Мері теж не рухалася. Коли б не тягар, що стискав йому груди, Бекет міг би повірити, що він чекає на відповідь. Але почуття самотності було надто важке. І щоб розважитися, він машинально став прислухуватися до хрипких голосів біля бару.

— Вони пропонують мені три фунти на тиждень,— казав один,— але цього надто мало.

— І всеж таки варте чогось під час безробіття,— відповів якийсь покірний бас.

— А як із Синдикатом?

Розмова важка й повільна з невлучними і простодушними дотепами. Її тягучий дин заколисував Бекета, але голоси раптом урвалися змовкли. Хтось спитав ціни на страви, задзвеніли гроші на мармурі шинквасу, і чистий дзвін срібла вивів Бекета з його одублюсті. Він зрозумів, що після такої довгої розлуки Мері стоїть поруч з ним, а він стежить за розмовою якихось невідомих робітників, що п'ють віскі та джин — горло йому стиснулося від жалощів до себе, до своєї власної долі.

І раптом він злякався. Злякався тому, що дорогоцінні хвилини з Мері розсипаються на крихти цього нестерпучого мовчання. Треба використати їх, зробити їх цінними змістом та спогадами — такими, щоб не можна було їх забути ніколи-ніколи... Гарячково забажалося говорити, слухати, спільно переживати їх. Але що казати. З чого почати в розмові, де кожне слово повинно бути головнішим. Вперше за все життя він зрозумів, що він не вміє висловити все, що наповнює йому душу, і прості слова, яких він вживає щодня, надто бліді і не можуть спорожнити серця, повного до вінців розпачливого кохання й скорботною радістю зустрічі.

Але Мері вирвала його з цієї тривоги, спитавши:

— А як дитина.

Щасливий відповісти голосові, що він більш не сподівався чути, Арт похапцем відповів:

— Добре. Дуже добре, люблю моя. Він часто згадує про вас і завжди проситься до мами.

Він уривчасто засміявся і хитнув головою. І Мері навіть в темряві пізнала його рух, знаючи всі жести, якими він підкреслював свої думки.

— Я навіть знаю,— продовжував Арт,— що Джеральд і тепер кохає вас більш за мене.

— Справді.

Голос її ледве здригнувся, але Бекет в свою чергу ніби побачив крізь морок, що вії її затремтіли, забилися швидко-швидко, як завжди, коли вона намагалася сховати солодке й глибоке хвилювання.

Несвідомо це проникання наповніло їх любов'ю і забуттям. Вона пригадала літа, прожиті вкупі — довірливі літа, коли вони впізнали й покохали один одного,

кожну рису, кожен вираз обличчя, кожен рух... І раптом Мері опинилася коло Бекета. Чи він пригорнув її, чи вона сама схилилася до нього — вони цього не знали. Але він відчував її голову на своєму плечі і пестив своєю вайлуватою рукою її руку, з насолодою пізнаючи жорстокі щиколотки і порепану шкіру.

Ясне світло засліпило їх.

— Більш нема нікого, — сказав Джиммі байдуже, не дивлячись на них — Ідьте по швидше, поки ніхто не надійшов.

На вулиці стояла мла. Дрібні краплі збуджували короткі тремтіння ріки, вздовж якої йшли Мері з Артом. Сутінки обгортали своїм серпанком голі щогли, і кораблі нагадували блискучі уламки, що хвилі викидають їх після бурі.

Бекет вів жінку, пригорнувши її стрункий стан рукою. Вона була така тендитна, крихкотіла й легка. І як непереможно тулилася вона до його сили, як кликала його на поміч! Мовчки крокували вони обоє щасливі, таємно боячись, щоб необережне слово не розбило цього тепла, що захищало їх від пронизливого холоду, від імлі, від їх ворожих почувань та настроїв.

Місто було повне похмурого суму. Поодинокі перехожі мовчки йшли набережжю. Бідні старі будинки були подзьобані слідами громадянської війни. Погано пригнані дошки латали побиті прикладами вікна крамниць. Кулі залишили свої сліди на пошлених стінах. Старці місили босими ногами багно. Ріка котила повільні темні хвилі, а дощ мастив вулиці, житла й людей тьмяним блиском потворної, брудної міді.

Проте ні Мері ані Бекет не помічали ні цього бруду, ні суму й нудьги. Все їхнє життя було обгорнуто ними. Вони навіть не уявляли собі, що можуть існувати кращі, шляхетніші міста від Корку, штаделі Ірландської волі, притулку їх боротьби й надій.

Коли вони проходили повз міст, що вів до ратуші, галасливий натовп хлопчиків зупинив їх. Вони бігли ніби їх доганяла якась смертельна небезпека. Крізь лахміття, що ледве покривало їхні спини, навіть у сутінках сіріли білі плями голої шкіри. Босі ноги молотили каміння бруку. Вони розмахували щойно видрукowanними газетами, а пронизливі голоси викрикували їх назви. Помітивши Бекета з жінкою, діти кинулися до них крикливою зграєю.

Бекет, сміючись, прокладав собі путь серед цього маленького й веселого народу, що реготав і верещав, не зважаючи на пронизливий вітер, який синив їм пальці. Але діти були вперті: вони весь час вирували навкруги, нахабні, або благаючи.

Але Арт теж був упертий. Якесь таємне почуття охорони свого щастя забороняло йому купити газету, бо в кожній з них були списки поранених та забитих — і серед них імена його товаришів, або спільників Мері.

І вона зрозуміла його упертість і з свого боку намагалася відкараскатися від настирливих газетарів. Але один з них, впізнавши Бекеру уніформу, схопив його за полу й крикнув свіжим, безсоромно дзвінким голосом:

— Купіть газету, капітане! Мого батька вбили ті кляті повстанці!

— Дай йому три гроші, — прошепотіла Мері.

І Бекет зрозумів, що в цю хвилину Мері подумала про їхнього хлопчика.

II

Коли Мері увійшла в передпокій, Арт раптом пригадав, що він її ще не бачив, бо морок увесь час ховав її риси від нього. Він відхилився, щоб краще побачити її. Засліплена блискучим світлом, ніби прикипівши від сильного хвилювання, стояла вона коло дверей, стиснувши на грудях тремтячі руки.

Гумовий плащ кольору землі, що ховав до нін її худорляву постать і рудуватий капелюх, насунений на брови — Бекет їх добре впізнав. Вони служили Мері вже багато років, і Мері ніколи не думала купити інші, або хоча б поскаржитися на них. І обличчя її між краєм зачіски і вогким коміром зовсім не змінилося. Ті ж

піді ласкаві губи, той же чистий овал обличчя і безкровні щоки. А в широких ніжках — та сама лагідність, та сама щирість погляду. Це було теж темне обличчя, що він так любив і перед яким відчував якесь полохливе зворушення і побожність, як перед старовинним образом з напівстертими фарбами.

Як завжди, поруч з нею він відчував невиразну ніяковість, тому що рамена його такі широкі, що волосся руде, руки м'язисті і вузлуваті, а голос гучний як руба.

Мері дивилася, як він вайлуватو топчється на місці й вгадала його покірливість бажання лише вподобатися їй. Вона поволі всміхнулася і з дитячою гордістю сказала:

— А ви мене ще й не поцілували, Арте.

Схилившись до її щоки, він почув, що вони втратили свою свіжість: шкіра трубішала, порепалась. Він навіть помітив дві нові зморшки, що підкреслювали точки вуст, надаючи їм якоїсь невиразної твердості. Глибокий жаль схвилював його.

— Гірське життя надто важке для жінки, — мимоволі зауважив він.

Але вона не слухала: на сходах зашаруділи чийсь легкі кроки.

— Джеральде? — спитала вона пошепки.

— Так! Повертається зі школи. Сховайтесь на хвилинку. Хлопчик надто нервовий і схвилюється, побачивши вас. Треба його попередити.

Помешкання було з двох кімнат, і Мері похапцем метнулася до спочивальні, щоб схвилювана близьким побаченням, щоб кинути погляд на речі, такі рідні їй, як знайомі. Вона лише чула, як грюкнули двері, як забреніли голоси. Здурований вигук — і вона вже тримає в обіймах десятирічного хлопчика, що плакав і мівся від щастя.

— Мама, — говорив він, — мамо, чому ви так довго були в тому Дубліні?

Вона кинула на Арта промінястий, здивований погляд.

— Я не відважився розповісти йому... — пояснив він.

Мері замислено пестила волосся свого сина.

— Джеральде, — сказала вона з глибокою ніжністю, — я не їздила до Дубліна. Батько не хотів вам говорити, щоб не лякати вас, але я вважаю вас досить дорослим і мужнім, щоб знати все.

Хлопчик, неначе зачарований урочистою простотою її голоса, уважно дивився на Мері розумними і чистими очима. Бекет зробив рух, але вона підвела руку, спиняючи його.

— Ви не маєте права ховатися від нього, — відказала вона. — Не маєте права. Потім повернулася до сина.

— Десять місяців, Джеральде, я перебувала в горах і стріляла в людей, щоб зрозуміти вільним ірландцем, який не присягатиме королеві англійців.

Обличчя хлопчика пашило палкою зацікавленістю:

— Але тоді, — скрикнув він, — ви там з батьком мого приятеля, Патрика О'Рі?!

Патрик розповідає мені такі чудові речі за республіканців. Арт Бекет здригнувся. Невже син його знає все — і громадянську війну, виступи і всі жорстокості?! А проте як могло й бути інакше, коли ця клята війна розпочинається майже зі шкільної лави. Але який таємний інстинкт вказував дитині коли-небудь говорити про це.

А Мері продовжувала з тією ж лагідністю.

— Так, О'Рігеллі у нас... І ще багато інших. Так, Джеральде, і ви повинні знати їх імена: це — імена героїв.

Потім, ніби вражена стражданням, що відбивалося на Бекетовому обличчі, сказала:

— А тепер подивіться, який я принесла вам подарунок!

Вона витягла з кишені свого пальта, мідну 'обійму з набоями і протягла її вперед. Якось незвичка рука вирізала на міді Еринову гарфу, а під нею дві

літери: „І. Р.“. Джеральдові не треба було пояснень: він народився під їх ознакою. Це був герб його народу — Ірландська Республіка.

Він уважно дивився на обійму, менш схвилований написом, ніж самою річчю, що нагадувала гвинтівки, бо і все бойове оточення. Воно так приваблювало героїчним авантюризмом сміливих ірландських хлоп'ят! І Джеральд раптом обернувся до батька:

— Справді, тату, це чудова річ. Колись ви теж приносили мені такі ж іграшки.

Арт мовчки схилив голову. Сьогодні кожне Джеральдове слово ніби ховало докір.

Він пригадав бівачи, де щоб скоротити довгі години очікування, він теж вирізлював на м'яких мідних обіймах нескладні везерунки, поки інші обійми закладені в його карабін, чатували на дозір англійців.

Арт ніби почув на чолі подих вітру, що пробігає широкими гірськими шляхами. Йому запахив подих ялівця зі скель. І знов забриніли поважні й веселі голоси сміливих товаришів, і знов побачив він Джіммі, що схилився над карабіном і маленькою евангелією. Артові ніби знов заскреміли пальці від розпаленої стріляниною гвинтівки....

Як тоді добре жилося, в холоді й небезпеці, серед смерті і чвари повстання! Просто йшла його путь, і вся країна підіймала своїм захватом. Палким співчуттям і пошаною сміливих вільних стрільців. А тепер він, Бекет, перетворився на безславного жандаря, і серед тих, на кого він чатував, була його кохана Мері і, мабуть, у недалекому майбутньому його остання надія, Джеральд.

Зусиллям волі він відігнав спокусу приєднатися до них. Цеж безумство вимагати більш, ніж можна було одержати! Англійці поступилися в головному, ала більш вони не поступляться! А продовжувати боротьбу це визначає розтрощити Ірландія потребувала відпочинку. І треба було більш відваги для захисту пакту підписаного Колінсом, ніж химерних мрій Валері.

Ці думки промайнули блискавою, не ворухнувши жадної риси на широкому обличчі Бекета. Але якась непевність погляду відкрила Мері його вагання. Поклавши долоню на синове плече, неначе щоб він замовк, вона з напруженим хвилюванням чатувала на кожен рух, що відбивав думки її чоловіка.

Але Бекет випростався і холодно сказав.

— Це безперечно чудогі іграшки, Джеральде, але — нещасливі. Дай Бомі щоб тут недовго бавилися з ними! Поклади обійму на стіл!

Хлопчик з жалем послушався, але зморшки, що підкреслювали завзяті лагідних уст Мері раптом поглибшали, стали виразнішими. Її бажання не здійснювалося і вона буде твердою за них обох.

Арт помітив ці нові зморшки біля вуст. Помітив і рішучий виблиск очей. Він теж зрозумів, що надія Мері зникла, зрозумів її обурення і чекав на завзяті відповідь, не збираючись уникати її. Але в його погляді заблищало таке розпачливе благання змилюватися над дитиною, що й досі не знала драми їх розлуки, що Мері змилосердилася.

Вона вже виконала свій обов'язок, указавши Джеральдові, до якої партії він мусив приєднати свою любов і душу. А подруге вона знов повернеться в гору, що обступили Корк. Чому ж не дозволити собі цей короткий відпочинок і не кохати біля свого пестливого хлопчика цієї радості, що вона вже більш ніколи не зазнає?!

Вона скинула капелюх, звільнивши бліде і легке, як пара, волосся, роздяглася. Під пальцем була на ній стара сукня синьої саржі, така вже обшарпана, виліскувала. Погано покраяна, надмірно довга, вона робила її ще слабшою біднішою.

Але Мері сказала весело перебивши його думки:

— Дай нам пообідати, Арте. Ми з Джеральдом зголодніли.

Обід пройшов жваво. Джеральд розповідав про свої шкільні успіхи і про свої пригоди під час рекреації.⁴⁾ Мати підтримувала його балаканину, ніби її цікавили не лише слова дитини, а навіть звук його голосу. Вона була задоволена його жвавим ставленням до науки, його бійками з товаришами, його високим чолом, міцними кулаками і чорними очима, що надавали його блідому обличчю такого блиску. Вона лагідно всміхалася, бачачи, як Арт подавав на стіл, і говорила:

— Як багато стало тут шербатих тарілок з того часу, як мене тут нема!

Вона познавала скромний посуд, що колись так дбайливо скупчувала в своєму господарстві і що потроху зносився в її працюючих обережних руках.

Вони їли і говорили про своє нове життя. Бекет стисло розповів про роботу в штабі. Мері обмалювала свої безсонні ночі й тижні, коли треба було переховуватися в чагарнику в горах, невпинне чатування й нерівні бої, що стали змістом її існування. Хоча їх діяльність мала метою сіяти смерть в ворожих лавах, вони розмовляли про це без зненависти, неначе робітники про чесно виконану роботу після важкого робочого дня. Безперечно, мовчазна палкість, з якою Джеральд прислухався до материних слів, робила Бекетові болюче, але він ховав свої почуття погоджуючись на те, що в серці хлопчика повинна розпочатися боротьба, ареною якої була вся Ірландія.

Великий спокій панував у кімнаті. Низька лампа перетворювала цератову катерину на блискучий блакитний ставок. Поза цим освітленим колом скупчувалися тіні, ніби сторожа, охороняючи родинне вогнище від усіх небезпек, що здала в собі вулиця й околиці села. Неначе час спинився в якомусь прозорому тишку.

Хвилинами, коли залякність, від втоми охоплювала Мері, їй ввижалося, що вона чує смутне мурмотіння хвиль на камінцях і мушлях пляжу, гомін загону час тривоги, або табору, що засипає під зорями, але Бекетів жарт, або Джеральдів усміх, що розбуджувала і знов відчувши себе вдома, біля своєї дитини, вона уявляла собі, ніби ланцюг колишніх тихих вечорів зовсім не уривався. І тоді вона забувала про те, що незабаром їй треба повернутися на вогу холодну галявину, чекає на ню її рушниця, добре помащена, почищена і смертельніша від того, дбайлива жіноча рука піклувалася нею.

І Бекет хвилинами піддавався такій же ілюзії. І коли Мері почала прибирати посуд, для нього вже нічого не існувало поза цією затишною, замкненою атмосферою й родинним спокійним щастям.

На вежі ратуші прозвонив годинник. І всі вони раптом почули, що той хвилюючий дзвін розбив очарування.

— Десята година, — задумано сказала Мері. — Незабаром треба мені йти. Дітка стелється мені дорога...

Джеральд здригнувся, але ловлячи журливий погляд Мері, стримався і, залившись до неї покvapливо зашопотів, не дивлячись на батька:

— Ідіть, мамуню! Я хутко виросту і теж прийду до вас.

Вона стиснула йому руку, як дорослій людині. А потім:

— Але перед тим я бажала-б покласти вас спатусі, Джеральде, і востаннє піклувати вас.

Не встигла вона договорити, як хтось постукав у двері, що виходили на сходи. Видим, чітким рухом Мері накинута пальто й капелюх. Вся її істота напружено чекала порятунку, але Арт заспокоїв її.

— Не бійтеся, — прошепотів він, — ніхто не знає, що ви тут. Ідіть у Джеральдову кімнату, роздягніть хлопчика, але тихо. Я швидко звільнюся.

— А, Ральфе, добрийвечір. — сказав Бекет, відчиняючи двері.

Як і сам Бекет, одвідувач був в уніформі стрільців вільного уряду. Низький на зріст з худорлявим тулубом і обличчям альгоголіка, він був людина хитра й сувора.

⁴⁾ Рекреація — перерва між лекціями в школі. Прим. ред.

— Я вам не заваджую, Арте? — спитав він.

— Ні! Я був сам, коли ви постукали, я посилав хлопчика спати, тому і затримав вас трохи.

Вони увійшли до Ідальні. На столі стояла пляшка елю.

— Вип'ємо склянку? — запропонував Бекет.

— Ні. Краще віскі. Я дуже втомився. Треба підстобнути собі нерви.

Вони поволі випили. Потім, дивлячись просто в обличчя товариша, Ральф урочисто вимовив:

— Арте, я дізнався про все.

Як ні був стриманий Бекет, і як ні повільні були його природні рефлексії, він мимоволі стиснув під столом кулаки. І було з чого: Ральф керував в Корку тасмною розвідкою.

І Бекетів голос пролунав неприродно хрипко, коли він спитав:

— Ви дізналися? А про що саме?

Усмішка задоволення скривила тонкі Ральфові губи.

— Це не діалога мені ані легко, ані без небезпеки.

Артові щелепи полегшено розтулилися; справа не торкалася Мері.

— Хіба це так важливо? — спитав він.

І ніби розраховуючи ефект, Ральф ковтнув алькоголю й повільно додав.

— Довідався, де завтра збираються повстанці.

По той бік дверей Мері роздягала сина і раптом відсахнулася від нього. Слова, сказані в сумежній кімнаті, відбивалися їй в ухах так чітко, ніби хтось звертався до неї. Але те, що вона тепер почула, непереможною силою притягло її до дверей. Прикипівши до тонкого дерева, вона уважно слухала.

Джеральд розумів важливість мовчання і, спиняючи подих, слідкував за матір'ю екзальтованим поглядом. Все, що вона робила, було для нього героїзмом.

— Так — продовжував Ральф з міццю. — Тепер я вже цілком певний.

Бекет умисно відводив очі від дверей спочивальні. Жах, щоб Мері не було знайдено, перетворюючись в інший: його жінка — ворог — стоїть за дверима і чує все. Але як затримати Ральфа, щоб він не відкрив такої важливої тасмниці? Як? Арте щойно запевняв Ральфа, що в його помешканні нема нікого. Протиріччя собі він, кінче, збудить в ньому недовір'я. А Бекет добре знав жажливі наслідки його підзрілості. Тоді що? Зрадити Мері?

Слаба надія блимнула йому:

— Поговоримо краще на вулиці, — запропонував він. — Джеральд ще не спить і може нас почути.

Ральф знизав плечима.

— Ви надто обережні, любий Арте, але я краще знаю свій обов'язок, ніж ви. Хай ваш хлопчик балакає завтра скільки він забажає. Все одно буде пізно.

Потім додав тоном начальника:

— А тепер слухайте наказу. Полк Мюльбелля попереджено. Він вирушає на світанку, але без дислокації¹⁾ супротивника. Я одержав її за хвилину. Ви чекатимете на полковника з цим пляном біля Кілерні. О четвертій годині ранку автотайма заїде по вас до рагуші.

— Шматок паперу! Швидко! — прошепотіла Мері так тихо, що Джеральд вгадав її бажання більш за рухом, ніж за її словами.

Гарячково витяг він зі свого школярського ранця аркушик паперу й олівця. Мати схопила їх без шороху і з точністю машини записувала слова, що гуділи їй в голові як дзвін на сполох.

І коли вона почула тверду відповідь свого чоловіка: „Добре, Ральфе, наказ буде виконано“, вона сховала папірець в рукав і поклала Джеральдового ранця на місце, уважно замкнувши його.

¹⁾ Дислокація — розташовування військ на театрі війни. Прим. ред.

Обличчям до дверей вона очікувала. Бекет з'явився на порозі. Подивившись на його змертвіле обличчя, можна було подумати, що він щойно прокинувся від жакливого сну. Він важко сперся плечем, провів рукою по своїх засохлих губах і з важким зусиллям підвів голову.

— Мері, — сказав він, — ви вже не зможете піти.

Вона хотіла обуритися:

— Я повинна йти, Арте....

Але голос її раптом урвався і вона загубила рішучість, що завжди підтримувала її, бо на цей раз Бекет мав певну рацію.

— Мері, ви нікуди не підете, — повторив він. — Хоча б ви мені запрягалися жакливішою клятвою, я не повірю вам.

Він спинився. Білда усмішка освітлювала його загрубілі риси, і ніхто не міг сказати, що ховалося за цією усмішкою...

Вона ще грала на його обличчі, коли він додав:

Ви розумієте, що коли хтонебудь дізнається про цю справу я — людина, вбита на загибель. На дорозі до Кілерні є багато чагарнику, а республіканці люблять влучно.

І знов замовк. І знов заговорив пошепки.

— І колиб я вас звільнив, ви все ж таки розповісте їм про все. Правда, Мері? Вона не відповіла, не рухалася, але її спущені долоу раптом примрушили і довго не підіймалися. Бекет не міг собі уявити, що ховалося за їх кріхкою стороною. Але в цю мить ніщо не важило йому — ні його доручення, ні боротьба з партій, ні власне існування. Треба тільки дізнатися, на якій бік схилилися вони, що на них, примруживши очі, Мері зважувала свій політичний обов'язок з кохання.

Він навіть спокусився відпустити її, щоб швидше розв'язати нестерпучу нез'явність, але очі його зустрілися з Джеральдовим поглядом... В чварі своїх почувань він зовсім забув про сина, і прочитав в очах хлопчика такий розпач, таке джене хвилювання, що все зникло крім цього погляду. Треба було врятувати його від наслідків розмови, в якій таємно жевріла смерть.

— Підемо, Мері, на вулицю, — сказав він. — Так буде краще.

Він знов посміхнувся загадковою усмішкою й додав:

— Але я не покину вашого ліжця.

Вона тоді розтулила вона свої вії. І погляд її блищав нестерпуче. Вона іспитивно зазірнула в глибину Бекетових очей і, неначе охоплена жакливим здивуванням, прочитала в них роковану смерть.

— Підемо, — відповіла вона.

Винившись в передпокою, вона раптом скрикнула:

Через ці справи я навіть забула поцілувати дитину. Я зараз!

Вона кинулася до Джеральда, встромила йому в руку папірець з підслуханою розмовою і, підсікаючи слова, як наказ:

— В барі Лі, на набережжі Сіті - Холь. Віддайте папірець офіціантові Джіммі, вони повинні бути в ліжку, коли ми повернемось.

Вона нахилилася до сина, побачила на його обличчі захоплену покірливість і, не поцілувавши його, повернулася до Арта.

На терезах її душі життя Бекета виявилось найлегшим.

III

Арт пригорнув до себе жінку. В цей рух він укладав усю силу і всю свою ніжність, підтримуючи її як коханку і як полонену. І від цього дотику їх прощання набувала якоїсь замисленості й скорботної жади.

Він припинився. Іноді з даху спадала набрякла краплина, неначе достигла розбивалася об камінь бруку.

Тоді вони здригалися, одриваючись від мрій. Бекет думав, яка дивна доля перетворила Мері в його супутницю цієї ночі; думав про невгамоване розладдіння ірландців, що розірвало їх єдину націю на два ворожих табори, більш розподілених від чужинців.

Безкрая втома підламувала Мері. Ноги її ледве крокували важким механічним рухом. Коли б не Артова рука, що її підтримувала, вона б упала на брунці безпорадно притулившись до перших дверей. В голові — жадної думки: все пройшло, майнуло, все зникло. Не треба більш ані боротися, ані бажати. Її останній рух висловив невблаганий вирок, і над ним вона більш не мала влади. Хай здійснюється те, що має здійснитися. Тепер вона могла лише здатися на волю божа, але вона була така втомлена, що навіть не могла молитися і все міцніше й міцніше спиралася на лікоть свого чоловіка. Тепер він майже ніс її, і Мері здавалося, як не людська рука підтримувала її, а якийсь позбавлений душі механізм, який не рухливий мур, що штовхав її невідомо куди й для чого. На розі вона захиталася, і Бекет помітив її перертому. До цього він лише з приємним хвилюванням відчував теплу округлість її тулуба й руки.

— Ви змучилися вкрай, — сказав він раптом. — Підемо додому.

Вона ледве не згодилася, до того думка про відпочинок була їй приємна, а раптом схаменулася. Джеральд ще не міг повернутися. Можливо що він ще побіг. З жахом зрозуміла вона потребу нового зусилля. Проти з попереднім утом це була дрібниця, але для її знесиленої енергії воно ввижалося за надлюдське.

— Так як же, любя? — перепитав Бекет.

— Ой, ні, Арте, — заблагала вона. — Погуляймо ще трішки. Від свіжого повітря мені стало краще. А потім... я так бажала б піти з вами до університетського парку.

Він міцніше пригорнув її до себе й прискорив кроки.

Незабаром опинилися вони за містом. Хвилинами місяць накреслював дугу серед хмар, і тоді край дороги виступали з темряви купи голих дерев, знов усе тануло в мороку, що облямовував дорогу нерівним вогняним ланцюгом з освітлених вікон пивниць.

Було журливо й холодно. Але ні Арт, ні Мері цього не помічали. Ритмічне коливання її коханого тіла, такого бажаного і близького, прикипало, його дотикався для Мері, що саме отямилася від своєї одубілости, виріс якийсь жахливий настільки живий кошмар. Він розгортався, охоплював її, неначе спікав її істоту.

Вона уявляла собі:

... На сході блідне небо... Авто з гарчанням спинається біля ратуші... Вийшов сідає в нього, ховаючись в кишеню плян, що приніс йому Ральф. Дорога в Кілер... Сині гори.... Руді й фіялкові лани, повіті туманом... Гай, чагарник...

Далі думки Мері не віддавалися... Якесь могутня сила не давала їй ступити через останній етап цієї примари. Вона розуміла, що авто не перейде вороту, де виринає з - за гір крижана блакить Кілерніського озера.

Але чому?

На цьому думки її мішалися, танули, і треба було знов уявити собі всього чатку: від'їзд, дорогу, чагарник, щоб знов спотикнутися на непереходимій шкоді, які трапляються тільки уві сні.

Це монотонне зусилля відбирало у Мері рештки свідомости. Вона не могла зрозуміти, як вони перейшли місток і як на тому березі річки безмежна тиша і прийняли їх у свої обійми.

— Ось ми й прийшли, — промовив Бекет.

І говорив він тихо, щоб не порушати мовчазної чарівности сонного місяця. Місяць вийшов з - за хмар і поплив по молочному полю. Мовчазні алеї розбіглися як річки, безкраїми вигибами, повними мінливих тіней. Легкий вітерець збудив спів старих дубів, а дрібні краплі, спадаючи на землю, дзвеніли рідинними

льками. На горі, серед парку, вирізблювався тотичний профіль університетського даху. А лебеді, що плавали на річці, іноді підіймали до неба свої довгошії хвости. Північне мовчання зачаровувало їх самотність.

Ледве відхилившись один від одного, Бекет і Мері перезирнулися.

— Ви пам'ятаєте? — спитав він нарешті.

Вона схилила голову. Години цього вечора перервали греблю військової суворості, що вона протиставила своїм почуттям — і через широкий вилом поринули вгору в келех її обезбросної душі. А цей парк так багато нагадував! Тут зустрілися вони щовечора, коли Арт був її нареченим. Вона знала, що дівчата глузували з цього вайлуватого хлопця, такого забарного в розмовах, з таким негарним чорним волоссям і обличчям подзобаним віспою. Але якою красою могла вона пишатися й сама?! А потім він огортав її таким зворушливим піклуванням. Щасливий П'яковий, кидав він поштову контору, де тоді працював, щоб зустрітися з нею. У пізньої ночі гуляли вони тут. Іноді студенти лагідно шуткували з них, але вони ніколи не розмовляли, обоє мовчазні і обоє згодні в усьому. Вона вже відчувала його вплив на Арта, але ніколи не вживала його, тому що він сам чатував на її найдрібніші бажання.

Яким легким і тихим уявлялося їм тоді життя! І яким терпеливим і простим завжди Бекет! Як він пишався її білявим волоссям і крихітливою шиєю! Як він милував свого сина!

Джеральд!

Їй здавалося, нібо вона крикнула це їм'я, але губи її ледве ворухнулися, а раптом уявила собі свого хлопчика, що біг тепер вздовж темних набережних, маючи шматок паперу, списаний її рукою. І це був смертний вирок його батька!..

І тоді ця примара розтанула в іншій, — тій що вона ніяк не могла розгорнути в'язниці: Тепер вона подумала. Світанок... авто... дорогах і... смерть Бекета... він не здасться переможцеві, вона це надто добре знала.

Мері розгублено озирнулася, ніби шукаючи допомоги. Але навкруги — лише стіння дерев, мовчазні силуети лебедів на річці, і все її минуле, що здіймається легкою парою над пустими газонами парку.

— Підемо, Арте, — заговорила вона, затрметівши. — Мені боязко.

Не ймучи віри, він усміхнувся:

— Боязко? Вам, Мері? Невже ви так багато перестраждали сьогодні?

Паскаво поклав він їй руку на палаюче чоло. І ця ласка зворухнула Мері до найглибших глибин її істоти. Ніколи ще її стримане тіло не тремтіло такою жагою. Ніколи ще вона не відчувала з такою силою, який він дорогий і близький. На цю хвилину вона покохала Арта так, як ніколи не кохала ні нареченою, а жінкою. Розвинена й покірлива, вона не сміла підвести на нього очі, зворушено здираючись до палкої хвилі, що підіймалася їй в грудях... І ця людина має право, забита її рукою...

— Підемо, Арте, — прошепотіла Мері. — На бога, підемо.

Він хотів взяти її під руку. Вона відсахнулася, охоплена нестерпучим жахом. Він йшов швидко, але Мері даремно бажала втекти від свого каяття. Вона відчувала його настирливу присутність і знала, що воно її переможе.

Але раптом спинилася, неначе хтось її штовхнув. Вони переступили браму, і важка будівля піднялася перед ними. В'язниця... Тисячі разів бачила вона це сьогодні в'язницю ніби сунулася їм назустріч, більша, темніша, ніж завжди. Арт стояв, схиливши чоло, і той же спогад промайнув перед його очима:

— Осіння ніч як і сьогодні... В Лондоні конав від голодівки Теренс Мак Свендфорд мер Корку. А в Корці в цій в'язниці вмирили тією ж смертю одинадцять чоловік, його палких прихильників. І з міста, з гір та околиць збирався наряд людей за них. Скинувши капелюхи і стиснувшись між парасетами моховитого килима і вузьким майданчиком, юрба дивилася на освітлений прямокутник, що

кидав у темряву палаючий промінь з залізних дверей в'язниці. Глибоке мовчання згусло над нею, заглиблене тим, що воно оковало тисячі вуст. І раптом — патетичний голос. Вкритий темною волосяницею, що палаючий смолоскип перетворював в полум'яний одяг, францисканський монах розпочав поминальну месу. Юрба христилася, схилювшись на коліна у багню. Об'єднаним поривом вона відповідала на молитовні вигуки, глибокі, глухі й неясні, зливаючись в один незчислений хор... А на фатальному порозі тьмяно виблискували крицевими шоломами нерухомих і ворожі англійські салдати.

В'язні загинули задля протесту проти пригноблення Ірляндії, але місце смерті стало місцем прощі. Скільки разів, поки Арт бився за волю, Мері приєдналася до цього натовпу і поверталася додому заспокоєна й очищена. Якась таємна сила й незламна віра переповнювала її, коли вона йшла звідси з мовчазною юрбою. Могутню силу вилучали ці важкі мури серед сизих хмар, старих дерев та місячного сяйва.

І тепер, як і колись, Мері відчула їх непереможну силу. Було справедливе, було потрібно, щоб Бекет загинув. Душі Ірляндських мучеників за волю висіли вили свій вирок.

Вона стала навколішки.

Арт не порушав її „зосередженості“. Чи вгадував він, що з глибини покірного і мирного серця вона молиться за того, що незабаром має покинути цю землю без сповіді й сакраменту¹⁾? Цього він і сам не міг би відповісти, але він був сповнений втоми, бездонної як небо...

Мері підвелася. Жагуча ліжність штовхнула її до Бекета, надлюдська жалість як та, що нею заколисують конання. Вона стиснула долонями жорстке й шорстке обличчя Бекета й дивилася на нього довго-довго... Потім голосом, якого Бекет ще ніколи не чув — жіночим, обважнілим від втоми і тендитної співчутливості, промовила:

— Арте, сьогодні я покохала вас уперше.

Але він сприйняв її голос байдуже, ніби тепер уже січого не могло зхвилювати.

З французької переклала Зінаїда Тучкова

¹⁾ „Св. тайя причастія“.